

Szórendi tanulmányok.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1886. jan. 4-én és márcz. 1-én tartott ülésein.)

Mélyen tisztelt Akadémia!

Önvádoláson kezdem előadásomat; azon tudniillik, hogy már több éve nem olvastam értekezést. Bocsánatot kérek e mulasztásért annál is inkább, mivel e szerint csak ma nyílik alkalmam, köszönetet mondani a tisztelt Akadémiának a meg nem érdemlett kegyességért, a melylyel engem tiszteleti tagjai sorába vett föl.

Azóta sem voltam tétlen a nyelvészet pályáján: a «Magyar Nyelvőr»-ben megjelent dolgozatokkal igyekezvén teljesíteni kötelességemét. Ezenkívül már évekkal ezelőtt hozzá fogtam a felolvasásra szánt «Szórendi tanulmányok»-hoz. De tollam alatt mindinkább terjedt és módosult a munka; a mi, természetesen, késleltette befejezését.

Eszem ágában sem lehetvén azzal a kiváltsággal élni, a mely a tiszteleti tagot fölmenti a székfoglalás kötelezettsége alól: bátorodom engedelmet kérni arra, hogy im e dolgozatom olvasásával széket foglalhassak a tiszteleti tagok körében.

I. R É S Z.

I. FEJEZET.

1. §.

Szórendünk mai állása.

Újabb irodalmunkban nagyon elharapódtak a szórend elleni vétségek. A most divatozó szórendezés, — bocsánatot kérek a kemény szóért, — siralmas igazán. Az én szavam itt csak visszhangja mások régibb panaszának. Felejtethetlen Arany Jánosunk

már az 1867-ik évi nyilvános közülésben ezeket mondotta (főtitk-jelentés): «Szókötésünk velős rövidegsége szükségtelen körülírásokban mállik szét; szórendünk zavarba jő stb.» Igen is! a korábbi szórendet szózavar váltotta fel. A szavak mostani elrakása idegen észjárás szüleménye; legalább a legtöbb esetben az. És ha itt-ott eredeti gondatlanság gyümölcse találna is lenni, ez aligha enyhítene a bajon.

De hát a nyelvtanok és másnemű művek nem adnak útmutatást e részben? Olyan szórendre, a minővel irodalmunk újabb termékeiben — tisztelet a kivételeknek — úton-útfélen találkozunk, a magyar nyelvészet bizonyjára senkit se tanít. Úgy látszik tehát, hogy a beszélők és írók közül számosan, a nyelvtörvénynek feléje sem nézve, saját nyelvértékekre bízák a szófűzést; sőt egy idegen nyelv grammatikusának azt a furcsa elméletét követik talán, mely szerint: az ő (szláv) nyelvében szabadon rendezhetni a szavakat a beszélőnek változó indulatához mérve («wie es die Gemüthsbewegung des Redenden mit sich bringt». (Brassai említi fel. «A Magy. mondatról» cz. művében Akad. Értes. I. k. 336.). A mikor a beszéd medrében az indulat hullámai kapják föl és viszik tovább a szavakat, magától érthetőleg, fölöslegessé válik a szórend törvénykönyve.

A kérdés itt csak ez lehet: Ad-e a magyar syntaxisnak szórend-tárgyaló része kellő útmutatást azoknak, a kik csakugyan folyamodnak hozzá? Nyelvtanaink, — mi tagadás benne?! — többé-kevésbbé sommásan intézik el a kérdést; igen rövidre szabván ebbeli taglalásaikat. Nem csoda tehát, ha sok kiváló mozzanat megoldatlan marad. Egy tíz-tizenkét lapra terjedő fejtegetés (ennél bővebbre nem akadtam syntaxisainkban) nem tárja fel az oly igen kényes magyar szórendnek sokféle rejtelseit; és szintoly kevéssé vethetgátat annak a sok magyartalan szólásnak, a melylyel a szókötésünkbe beözönlött germanismusok, magától érthetőleg, szórendünket is elárasztották. Vannak a kérdéssel különösen foglalkozó másnemű művek is. Ezek és a nyelvtanok együttvéve, bizonyos mértékben kiegészítik egymást; úgyhogy az útmutatásnak egészét nem is mondhatni csekélynek. Ha az irodalomban mindamellett sem látunk haladást ezen a téren, oka talán az, hogy a különböző időszakokban szórványosan megjelent dolgozatok, nem lévén szem előtt, feledésbe mentek. Szükséges tehát a már eddig meglevő

becses anyagból kiszemelni és együvé foglalni mindazt, a mi legjobban megvilágítja a kérdést egészében úgy, mint részleteiben.

2. §.

Szórendünk irodalma.

Ez értekezés csak bevezető része egy, később megirandó rendszeres munkának. De minthogy a szórendnek a lényegét és alapvonásait behatóan fejtegeti, magában véve is külön egészet tesz ki. — Nem kerülhette ki figyelmemet az a körülmény, hogy a magyar szórend elméletét illetőleg, nyelvészetünkben még ma sincs köz megállapodás. A tisztelt Akadémiát ez indíthatta rá már évekkel ezelőtt, hogy a mikor a szórendet iktatta a pályakérdések sorába, a szórend elmélete tárgyalását hangsúlyozta, mint a megoldandó feladatok legfőbbikét. (E lépésnek nem volt eredménye, és a szórend egy évre rá már nem szerepelt többé a pályakérdések között.) Elkerülhetetlenné válván immár e függő kérdés tisztábazotata, ki fogom fejteni e részben elfoglalt álláspontomat; hogy az így lerakott alapon biztosan haladhassak tovább, és az ezután folytatandó munkában a bővebb taglalások lehető kerülésével, nyelvtani módszert követve, rövidre szabhassam a szórend kérdése tárgyalását.*)

Mielőtt tovább haladnék, rövid visszpillantást teszek szórendünk multjára. Lássuk, mit és mennyit őriz e részben nyelvészetünk kincses tára? Mennyire haladt a magyar syntaxis ezen az ösvényen kezdettől fogva egész a mai napig, és mikép oldotta meg feladatát? — Szórendező szárnypróbálgatásnak már régi nyelvészeinknél is akadunk némi nyomára. Mutatványul hadd álljon itt egypár adat. (Corpus Grammat.)

*) A különböző nyomás és jegy egész munkámon végig a következő mozzanatokra figyelmeztet: A ritkított nyomás általában nyomosítást, — példákban pedig erős) hangsúlyt jelel. Emezt kitünteti a ritkított írással váltakozó (nagyobb) > is; a gyengébb hangsúlyt a (kisebb) >. — De a mely mondatban csak egyféle nyomatosság szerepel, ott a >, — akár nagy, akár kicsiny, mindig erős (elsőrendű) hangsúlyt jelöl. — A cursiv-írás a fejtegetésben csak magyarázólag emeli ki az alakokat; példákban pedig, a mikor a rendes írással együtt szerepel, a szórendváltásokat tünteti föl.

Molnár Albert syntaxisa (1610) csak a «Rectio» és «Convénientia» fejezetében magyarázza a szórendet. Külön helye nincs az «Ordó»-nak se nála, se utódainál. «De Rectione in genere. III. Verba cum praepositionibus composita in quibusdam temporibus et modis postponunt praepositionem; interdum dissectam transponunt, ut: *megadom, reddo. Admeg, redde. Meg akarom adni. . . Miért adná meg. . . Meg kell nekünc adnunc. . . — Bémegyec. . . Bé ne menny. . . Nem mehetek be. . .* (267) stb.»

Komáromi Csipkés György (1655): «3. Tandem ordo in particulis conjugationalibus diligenter observandus. Quaedam enim solum sunt praepositiones, ut: *és, most, ugya nis, mivel, vagy* etc., quaedam postponibiles tantum, ut *is*, quaedam praep. et postp. pro lubitu, ut *azért, annakokáért. . .* stb.»

Pereszlényi Pál (1682): Elsőben az igék tárgyalásánál fejtegeti az «affixák» változó rendét: «*hozzá megyek, kívül járok, belől nézek* stb. — : *és: cselekedd-meg, menny-el, . . jőj-el* (361). Syntaxisában (De Relativo cum antecedente) az *a' ki, a' mely, a' mi* szókat tárgyalván (Isten lakik az égben, *kit* imádunk *a'* földön), az *a mely-nek a név elé tételéről is megemlékezik: A mely embert látok, Péter az* (512). — A névutókról és ragokról helyesen jegyzi meg: «. . nominibus postponuntur, unde rectius dicerentur *postpositiones*» (530).

Kövesdi Pál (1686). Syntaxisában említésre méltó az, hogy a névutók (szerinte szintén «praepositiones») a névnek utána is állhatnak. «Hac si articulo notantur, Dativo praeponi possunt, ut: *Alatta az padlásnak, — mellette az toronnak* (576. 577).»

Tótfalusi Miklós (1683—1697), és Tsétsi János (1708) az orthographiát tárgyzó művecskéikben csak «per tangentem» szalasztanak ki egy pár szórendi mozzanatot. Az utóbbi óvainti a tanulót az olyan szórendezéstől mint: *a rosz király* pénze, e h. «*a király rosz pénze*» (684). Hát csakugyan szükséges volt az ilyen intézés 1708-ban?

Édes-keves ez mindossze is, Tisztelt Akadémia! És ez a keves is 1539-től 1708-ig, vagyis mintegy százhetven év alatt került ki nyelvészetünk műhelyeiből! E szórendbeli sziporkák csak annyi világot terjesztenek, hogy lássuk egypár pillanatra az akkori homályt. Egyébiránt a későbbi nyelvtanok is csak a tisztán grammatikai kérdéseket taglalták kisebb-nagyobb sikerrel; de hogy a

szófüzés, és ennek körében a szórend ügyét előbbre nem vitték, mondanom sem kell.

Az e végre teendő kutatásainknál nem kell messzire visszanyúlunk. Nyelvészetünknek a szórend kérdésére is kiterjedő-munkássága csak a múlt század végén indult meg. A komoly kezdetet innen kell számítanunk; és az aztán igazi «kezdet» volt. Mondja is Toldy Ferencz «A magy. irodalom-történet» című művében (a hol megróvja a «debreceni iskola» empirismusát): «Nem mondhatni, hogy e mozgalom által nyelvészetünk ne nyert volna.» — — — «Bőjthi, Gyarmathi s a Debreceniek munkái gazdagok ugyan nyelvtényekben, különösen a szókötést illetőleg, melyeket eladdig a kelletinél rövidebb magyar nyelvtanok még nem lajstromoztak; — «De egyik sem birt nyelvtani anyagán uralkodni stb. (I. 132—134.) És ez így volt valóban.

Lássuk Gyarmathi Sámuelnek «Okoskodva tanító Magyar Nyelv-mester»-ét (1794). A syntaxisnak (Összerakás) többi részeivel együtt és összevegyítve tárgyalja a szórendet, szám-talan «törvényben», a melyeket eleinte latinul és magyarul, — azután csak magyarul formuláz, tömérdek jegyzettel kísér és többnyire talpraesett példákkal, magvas közmondásokkal is *arkodik* megvilágítani. Ez mind igen szép és dicséretes. De a szórend sarkelveinek nyoma sincs művében. «Főszabálya» (94) — a melynek egyébiránt maga is elismeri hiányosságát — ím ez: « — — — rendeld úgy a szokat, a mint a gondolatok egymás után következnek és egymásból függenek, és a mint mások téged legkönnyebben, leghamarébb és legtökéletesebben megértenek». Ezzel ugyan semmit se mond. De vannak aztán sikerült részletek; pl. (11. törv. 1. jegyzet): «Elöl áll a Regens: A bírónak a háza elégett; de a papé nem («A bíró háza» szabatosabb lenne). — Hátul áll a Regens: A házát a fiamnak verték fel; de a tsűrít a leányomnak.» — A sok elhibázott paradigmáról hallgatok.

A Debreceni Grammatika (1795). Csak két tagra osztja a syntaxist (a Szók Elrendelését). Az egyik a szók Összeillesztése (synt. Convenientiæ); a másik a szók Összeigazítása (synt. Regiminis). Külön «syntaxis Ordinis» nincs e szerint. Az Elrendelés definitiója ez: «Mikor a Beszédnek ... Részeit egymással valamely Nyelvnek természeté és tulajdon-

ságai szerint úgy szerkesztjük egybe és úgy helyhez-tet-jük el: hogy beszédünket akár ki is, a Nyelvet tudván megértheti . . . — .
Hát ez is csak olyan magyarázás, mint a Gyarmathié. Ebben a munkában is hasztalan keresnénk rendszert és irányelvet; de van benne nem egy meglehetősen útbaigazítás.

Így például a fogalmak különböző jelentőségéről való sejtelmre mutat a 69. Regulának CXLI. §-a (Az összetett Igék Elrendeléséről), mely szerint: ez igék gyakran «megszaggatódnak és . . . hol ide hol amoda «helyhez-tetődnek»; pl. ki viszem a kést. Ez sokféleképen változik: a kést viszem ki; a kést kiviszem; viszem ki a kést stb. Szintűgy: ki ne vidd a k.; a k. ne vidd ki; ne a k. v. ki stb. — A 70. Reg. szerint: « . . . vigyáznunk kell, hogy mellyikbenn (melyik szóban) vagyon a főbb tzélunk? vagy mellyiket akarjuk inkább megértetni? (Örömet meg-súgnám neki ezt az egy szót: nyomosítani) » és mindenkor azt a szót kell legelől tenni» (illetőleg az ige elé): Vidd ki a kést; ki vidd a kést; a kést v. ki. — A 71. Reg. a kérdés föltevése czélszerűségét hangoztatja; pl. Ki lötte meg azt a nyulat? Melyik fáról szedték le a cseresznyét? — — Így a feleletbenn is . . . A lötte meg a nyulat; té szaladtál el.» — 91. Reg. főlemlíti a többi közt, hogy «valamely mondásnak teljes értelme a következő, vagy azt megelőző mondástól vagy szótól függ stb. — ; pl. Ifjanta nem a hasznos könyveket olvasta, (hanem a Románokat' sat.); ha szintén az effélék sokszor kimaradnak is beszédinkből.» — Az ezekhez hasonló taglalásokban nem szűkölködik a «Debreceni Grammatica».

Hogy a mostani évszáz elején is csak tapogatódnak a szórend kérdésében, kitetszik Márton József nyelvtanából (Versuch einer ausführl. prakt. Ung. Sprachlehre für Deutsche. Wien 1809). Miket nem mond legott a bevezetésben?! (Wortfügung. 186.) Azt mondja, hogy a magyar szórendről nem lehet szabályokat alkotni. Folytatja azután: «Die Ung. Sprache hat nämlich diese besondere Eigenthümlichkeit, dass man darin jenen Theil der Rede, der den stärksten Nachdruck haben soll, mit seinem Anhang gleich auf den ersten Platz des Satzes setzet, welchem dann die übrigen in der nämlichen Ordnung, in welcher ihr Nachdruck abnimmt, folgen». Megmagyaráznám; de nem értem. — Mondja aztán: hogy a magyar szerkezet annyiszor forgatható, a hányszor a szavak száma engedi; és hogy a mondat jelentése a nyomatosságra nézve

mindannyiszor különböző. Szerkeszt is, nem ugyan tizenhat külön mondatot, — a mire vállalkozott; négy tagból állván az alapmondat — hanem tizenkettőt, és hozzá teszi: «u. s. w.» — Ez a 4-szer 4 nem igen sikerül neki. A példák sorát magyartalan szórend nyitja meg: Az atyám a házat eladta (a németet híven utánozva: Mein Vater (hat) sein Haus verkauft). Ehhez hozzájárul még három elhibázott szerkezet: A házat az atyám eladta. Adta el a házat az atyám? Adta a házat az atyám el? — A többi nyolcz szerkezet kifogástalan: Az atyám eladta a házat; (v. Az atyám eladta a házat. Ezt kell vala kiinduló pontnak választania.) Az atyám a házat adta el. Az atyám adta el a házat stb.

Az igének háttérbe szorítását — ezt az egy idő óta divatozó nagy hibát — Márton plane szabálylyá teszi. Azt mondja: «Das Zeitwort steht gewöhnlich am Ende des Satzes; Z. B. Tegnap az atyámmal a kertben voltam (Miért nem így: Tegnap a kertben voltam az atyámmal — ?) Ugyanezt tanítja egy a szótára cikkei megelőző szabály is; pl. Tegnap a Dunában megfürödtem e h. Tegnap megfürödtem a Dunában). Még a csupán két tagból álló mondatban is a körülmények határozzák meg, havajjon helyes szórend-e például az ilyen; a Dunában fürödtem. Még kényesebb a kettőnél több tagú olyan fajta mondat, a melyben az ige, vagy ha ez, — mint a Márton példáiban, — nem áll pusztán, az állítmányegészítő a nyomosított szó (tegnap a kertben voltam; tegnap megfürödtem a Dunában). Ez: tegnap a Dunában megfürödtem hibás szerkezet; a mily hibásak ezek: «Elnök az ülést megnyitván, .;» (Ki ne ismerné ezt a változatlan rendű szép szócsoporthozat?! «A bizottság a vitát holnap folytatja» «A tárgyalások föltétlenül megnyittatni fognak» stb. Nem mondom, hogy a nyomatos állítmányt soha se tegyük a mondat végére. Jó helyen áll az ott is akárhányszor; de nem az olyan mondatokban, a minőket idéztem.

Ha ezt mondom, például: «Képzeld csak: Ez a két vásott fiú a Duna közepén keringőzött!» — itt a furcsa történetet jelelő ige a hatás fokozása végett került a legutolsó helyre. De ilyen hatásra nincs szükség akkor, a mikor egyszerűen elbeszélem,

hogy: *Tegnap megfürödtem a Dunában. A bizottság holnap folytatja a tárgyalást* stb. — Kelleténél tovább időztem talán ennél a mozzanatnál; de szükségesnek tartottam már itt, jó öreg Mártonunk szerencsétlen szabályánál feljajdúlni a szóban forgó vétség ellen, és mintegy jelszóul ajánlani a magyar szórend tanulójának a következő mondást: «Előbbre az igével!»

Hát Versegthy Ferencz jobban kalauzolja-e a közönséget szórendünk rengetegében? — 1817-ben németül és latinul, 1818-ban magyarul adta ki nyelvtanát. Főregulája azonos a Márton 368. §-ában előadottakkal. «A nyomadékok», szerinte is, «garádicsonként fogynak. — 1. A főnyomadék a nevező eseten fekszik a mondásban: «Az oroszok megverték a lengyeleket». (Itt épen a nevezőn — mint inchoatívumon — nincs és nem is lehet főnyomadék.) — «Nevekedik» — szerinte — «e nyomadék, ha a meg előszócska az ige után tétetik: *Az oroszok verték meg a lengyeleket. Az oroszok a lengyeleket verték meg* stb.» — Ezt úgy igazítom ki, hogy: így nem «növekedik», hanem csak «*így jó létre*» a nyomaték. — A német és a latin kiadásban a következő rendet is találni: *az oroszok a törököket megverték; a törököket az or. megv.* — Az egy évvel később megjelent magyar kiadásban már nem fordul elő ilyen szerkezet. Bizonyos vagyok benne, hogy Versegthy a családja vagy ismerősei körében így beszélt: «Tudjátok, mi az újság? *Az oroszok megverték a törököket*»; nem így: «*Az oroszok a törököket megverték*». De hiába! A legtöbb ember egészen más teremtéssé válik, mihelyt «ex cathedra» beszél. — A korábbi nyelvészek (Gyarmathi s a «Debreczeniek») igaz, hogy csak körülírták, magyarázgatták a fogalmak nyomatosságát; nem tudtak nevet adni neki. Még akkor nem beszéltek «nyomadék»-ról, «hangkinyomás»-ról (Nachdruck, Betonung); de legalább meglehetősen útmutatást adtak lényege kipuhatolására. Ez útmutatásnak mindakkoráig, mint látjuk, nem volt foganatja.

3. §.

Szórendünk irodalma. (Folyt. — Az «Ευρηξα».)

Húsz évre rá, 1838-ban megjelent az «Athenæum»-ban Fogarasi Jánosnak «Ευρηξα» című cikksorozata (13. 16. 19. sz.). E dolgozatnak egy elvitatathatatlan érdeme van; és az az,

hogy az illető fogalomnak különös kiemelésével együttjáró szórendezésre irányozza a figyelmet. Felejtethetlen tudósunk, helyes észleléssel, rámutat a magyar igének fogalom-nyomosító erejére, és ennek kapcsán a szerkezetnek többféle alakulásaira. Ezzel ő könnyen érthetővé teszi azt az irányelvet, a melyről az őt megelőző nyelvészek egész csoportozatának csak sejtelve volt, s a melyet a kiválóbbak is homályosan magyaráztak és nagyrészt hibásan alkalmaztak. Fogarasi annak a nyelvténynek a nyomán, mely szerint élőbeszédben az erősen nyomosított fogalmon lévő erős hangsúlylyal együtt jár a szerkezetnek különös alakulása: a hangsúlyra (hangnyomatekra) alapítja a magyar szórendezést. Helyes-e ez az elmélet? Erre a kérdésre később felelek. Lássuk elsőben, mit mond az «Eureka» írója?

I. cikk. F. nézete szerint: «a magyar nyelvben nem szükség a szókat katonai sorba állítani, hogy ott meg ne mozduljanak». — «a magyar szók szabadon mozognak, csupán az alább mondandó szabályra ügyelettel, előre, közbe és hátra, a mint a beszélőnek hamarább eszébe jut, vagy a művész, szónok és író izlése kívánja».

II. cikk. Annak a gyors megtudása, hogy melyik a hangsúlyos szó, «vagy kérdővé alakítjuk a mondatot, vagy tagadóvá. Ha kérdővé alakítjuk, azon szón fekszik a hangsúly, melylyel a kérdésre felelünk, p. o. ezt: «az oroszok megverték a törököket» ennyiképp kérdezhetjük: kik verték meg a törököket? felelet: az oroszok; kiket vertek meg az oroszok? felelet: a törököket; mit tettek az oroszok a törökökkel? felelet: megverték; de még így is kérdehetem: megverték az or. a törököket? felelet: meg — stb.» (Következik azután a tagadóra alakítás.)

«Általános elv a magyar szóhelyezésben: Minden magyar mondatban csupán a hangsúlyos szóra és az igére kell ügyelni. Főszabály: «A hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban levő ige; a többi szók előbb utóbb állhatnak s akármely renddel következhetnek, p. o. tegnap a játszóban voltam, vagy: a játszóban voltam tegnap stb.» — Következnek az «alsóbb osztályú szabályok»: 1. Az «előrag»-nak hátravetéséről szól, és különösen kiemeli a főszabálynak ezt a tételét:

a többi szók akárhol állhatnak. Például: tegnap a színházat látogattam *meg*, vagy a szính. lát. *meg* tegnap. Más példa (Mártonból): az atyám adta *el* a házát, v. a h. az aty. adta *el*, . . . az aty. adta a házát *el*; *el* az aty. adta a házát, vagy: a házát *el* az atyám adta. — «Tehát ide is tartozik» — mondja F. — «a főszabálynak azon része: a többi szók akárhol állhatnak». — 2. Az olyan eseteket tárgyalja, a melyekben az igekötő el nem válik az igétől («a többi szók akárhol állhatnak»); pl. tegnap a színházat meglátogattam stb. — (Verseghyből): az oroszok megverték a törököket, v. az or. a tör. megverték. (Mártonból): az atyám a házát eladta, v. az aty. eladta a házát stb. — F. tagadja (Mártonnal, Verseghyvel szemben), hogy a szórend változása itt változó értelmet ad a mondatnak; «ezek mind egyet tesznek» — azt mondja —; «mert mindenik szót tehetem, a hova akarom — —». — 3. Az előrag nélkül álló igére vonatkozik. Az ilyen ige «legalkalmasabban előre tétethetik»: voltam tegnap a színházban. . . Legalkalmasabban; mert élő beszédben, ha rajta van a hangsúly, F. szerint, akárhol állhat; írásban pedig vesszőt teszünk az igét megelőző szó után; pl. tegnap, voltam a szhb., vagy: a szhb., voltam tegnap. — 4. A határozatlan módú ígéről szól. Példák: a színházat meg fogom látogatni . . . v. látogatni meg fogom a sz. stb. És mikor nem magán van a hangsúly: a színházat fogom meglátogatni, v. látogatni meg; vagy: meglátogatni a színházat fogom; vagy: látogatni meg a szính. fogom; vagy «(a hangsúly magán a határozatlan módon fekvén) meglátogatni fogom a színházat» — és így tovább (a tagadó, kérdő, parancsoló mondatok rende).

III. cikk. (a mű befejezése). Itt elősorol F., — mint mondja, «néhány ritkán előforduló eseteket, melyekre a főszabály nem egészen illik; tehát ezeket» — úgy szól — «kivételeknek tarthatjuk». Bizonyos szók után t. i. az ige megtartja előragját, ha rajtuk van is a hangsúly. Ilyenek: a) mind, minden, mindjárt, tustent, örökké, szüntelen, stb. —; pl. tavallal minden játékszint meglátogattam (nem: . . látogattam *meg*. b) az is kötőszótól nyomosított fogalmak; pl. az atyám is eladta a házát; nem: . . is adta *el*. c) az igehatározók (de úgy látszik, csak melyek melléknévtől származtak). Ezek «ha rajtuk fekszik is a hangsúly, az igét mindkétképen elfogadják, akár előraggal, t. i. akár e nélkül,

p. o. taval szorgalmasan meg-látogattam, vagy: látogattam meg a színházat».

Ezek után a fő- és melléknév, névutó, birtokos és birtok, kötőszó és névhatározó rendét adja elő. — E velős kivonat eléggé tájékoz bennünket az «Eureka» vezérelve és az ebből folyó szabályok iránt.

A szórendet a hangsúly nem szabályozza. A szók elrakásának a hangnyomatek nem szolgálhat alapjául. Ezt határozottan állítom már e helyen is. De a Fogarasi taglalásai bírálataban ezúttal azokra az esetekre szorítkozom, a melyekben a hangsúly és a szórend teljesen egybevágnak és egy nyomon járnak. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a magyarban a fogalmak nagy részének erős hangnyomatekával mindannyiszor együttjár az igejelezte nyomositást kitüntető szórend; úgyhogy az ilyen fogalmakra nézve F. bátran mondhatta: «A hangsúlyos szót (szabatosan: «fogalmat») követi tüstént a határozott módban lévő ige». F. egyébiránt maga is észrevette szabálya fogatkozását. Elő is sorolja, mint láttuk, a III. cikkben a, nézete szerint ritkán, (de hát mégis) előforduló eseteket, a melyekre ez a főszabály — mint mondja — «nem egészen illik». (Meglátjuk később, hogy ez esetek legiókra rúgnak.) — Én-nekem most a főszabályt meg nem hazudtató hangsúlyos fogalmakkal lesz dolgom.

Az olyan példák mint: az atyám adta el a házát; a házát adta el az atyám stb. tökéletesen igazolják a főszabálynak itt idézett első részét. De vannak itt olyan példák és olyan tételek is, a melyek bő alkalmat adnak hibás elrakásra. A hibának fő oka amaz «általános elv»-ben rejlik: «Minden magyar mondatban csupán a hangsúlyos szóra és az igére kell ügyelni». «Mennyi philosophia van ezen elvben!» — kiált fel tudósunk. Valamivel alább ezt mondja ugyan: .. «csupán vagy legalább főleg ezekre (hangs. szó és ige) kell ügyelni»; de az alkalmazásban mégis csak ezekre ügyel. Nem ok nélkül szerepel itt az az untalan ismétlődő állítás, — mondhatnám: biztatás, hogy: »a többi szó (és a hangsúlyos ige is, ha van előragja) akárhol állhat». Így keletkezik aztán az olyan rendezés mint: el az atyám adta a házát; a h. el az aty. adta; az atyám is a házát eladta; — látogatni meg a színházat fogom; látogatni meg fogom a színházat; meglátogatni (vessző), fogom a színházat. — Itt a szavak

csakugyan úgy követik egymást, a mint épen «eszébe jutnak» az embernek; csakhogy így hibásan rakva jutnak eszébe.

Szintoly nagy tévedést látok abban az állításban is, hogy például e mondatok: *az oroszok megverték a törököket; a törököket megv. az oroszok; megverték az or. a törököket* stb. stb. «mind egyet tesznek». E szerint csak a következő szerkezetek közt volna értelemkülönbség: az oroszok a törököket verték meg; a törököket az oroszok verték meg stb. —; az atyám a házát adta el; a házát az atyám adta el stb. —? Mivé lesznek ekkor az előbb idéztem példákban a jelentésnek kétségtelenül különböző árnyéklatai? Élőbeszédben a hangsúly jeleli, az igaz; de ez nem elég. Szabályos, magyaros szerkezet is kell hozzá.

F., mint látjuk, mindent, — hogy úgy mondjam, — egy fogásra akaszt; nem ügyelve a szerkezet-alakulásnak és a hangsúllynak többi mozzanataira, se az illető mondatot megelőző gondolatra, a mely pedig lényegesen befolyhat a szavak rendére; pl. «(Tegnap, úgy-e, nem voltál a hangversenyben? Felelet: (Összetéveszted az estéket.) Tegnap voltam a hangversenyben; tegnapelőtt nem voltam». — Ez a mondatcsoport nem szorult magyarázatra. Az első mondat máris eleve jelzi a másik kettőnek értelmét, szerkezetét, hangsúlyát. E három tényező egyébiránt itt egyenként véve is azonnal tájékoz minket, és meggyőz egyszersmind arról is, hogy a középső mondatban (a Fogarasi-félében: «tegnap voltam a hangversenyben») fölösleges a «tegnap» után fontoskodó vessző. —

Rámutattam az «Eureka» hibáira. De ismétlem e mellett, a mit már előrebocsátottam volt, hogy e műnek egy tagadhatatlan érdeme van: Elégge érthetően ismerteti a magyar igének nyomosító erejét és szórend-jelző szerepét. Ez a nyomosító és a szórendnek legkiválóbb mozzanatát kitüntető sajátság azon a nyelvtényen alapszik, melynél fogva a különösen kiemelendő fogalmat mindannyiszor az ige követi nyomban. A magyar szórendezést leginkább ez a mozzanat különbözteti meg más nyelvek szórendétől. Nyelvünknek igazi különlegessége ez, a mely akkorig, mint látjuk, meglehetősen ismeretlen volt nyelvtanítóink előtt. Ők hasztalan keresték szórendünk varázsigéjét. Fogarasi kinyomozta, és fölismerte magában a magyar igében. Észleléseinek ez egy eredménye, — bármennyire tévedt is ő máskülönben, — már magában véve is fontossá és becsessé teszi «Eureká»-ját.

4. §.

Szórendünk irodalma. (Folyt.)

A nyolcz évvel ezután megjelent dolgozatok éppen nem vitték előbbre a kérdést. Így: a «Magyar nyelv rendszere» (közrebocsátotta a Magy. Tud. Társaság. 1846.) oly gyorsan végez vele (ritka sorú 11 lapon), hogy már ennél fogva sem járulhatott tisztábazatalához. A benne foglalt szabályok az «Eureká»-t juttatják eszünkbe; csak hogy itt gondosan kerülve látjuk a «hangsúly» szót, és e helyett mindannyiszor «súly», «fősúly» «nyomosság», «nyomatosság» kifejezésekkel találkozunk. — A «különösb szabályok»-nak az ígét tárgyazó pontjai közül 1) szerint: «Midőn a fősúly az ígén van, ez rendesen legelül tétetik, s akkor az utána jövő szó kap némi nyomtatosságot; pl. Visz búzát Péter a vásárra?» — Az ígén levő fősúly, nézetem szerint, nem ok rá, hogy az ilyen ige, akárcsak rendesen is legelül álljon; pl. (Pál visz). Hát Péter visz-e búzát a vásárra? — (Pál *nem* visz; de) Péter visz b. a v. — E mondatokban is az ígére esik a fősúly; az ige mégsem áll legelül. — Az, hogy a legelül álló nyomatós ígét követő fogalom kap-e némi nyomatosságot vagy sem: a körülményektől függ; pl. Nagy kérdés: visz-e Péter búzát a vásárra? (Tudtomra zabot visz.) Itt nem a legott következő fogalomnak jut a másod-nyomatosság.

2) szerint: «Minden egyéb esetekben legnyomatósabb azonszó, mely közvetlen az ige előtt áll. Úgy látszik, hogy az ige nyomatító ereje némileg még a többi előtte álló szóra is elterjed; de ezen nyomosság a távolság szerint mindinkább kisebbedik stb.» — Ez az utóbbi tétel is csalódás szülöttje. Nagyon sokat követelnek az ígétől a műnek szerzői. Untig elég, ha egy fogalmat nyomatósít az ige isten igazában; vagy ha magán hagyja az egész súlyt. Ne kívánjuk tőle, hogy még ezenfölül is nyomatósítson előre és hátrafelé. Azzal a kijelentéssel fejezem be a bírálatot, hogy vannak e dolgozatban szabatosabb taglalások is; ilyenek: az igekötők, az is kötőszó, a kérdő, tiltó, tagadó szók rendét tárgyaló részletes szabályok. Kár, hogy oly szűkre vannak szabva.

Ugyancsak 1846-ban megjelent Szilágyi Istvánnak az Akadémiától koszorúzott pályaműve is, e czímen: «A magyar szókötésről». Vannak benne szabatos magyarázatok, elmeélel tett

észrevételek. Egyik-másik szabálya helyes logikára vall; de van benne sok hibás tétel és a czélon túllövő philosophálás is; mégpedig éppen a fő kérdésben. Lássuk, mit mond az «Egyetemes szabály»? Így hangzik: «A mondat főrészei állásrendje függ az eszmék elmébeni keletkezése rendétől» (57). Merész logika! Kitünően megróvja Brassai «A magy. mondatról» című munkájában (Ak. Értes. III. jegyzet. 271): «Körülbelül olyan szabály, mint ha azt mondanók, hogy az asztalosnak, mikor széket, ágyat . . készít, abban a rendben kell a szerszámaikat használni, a melyben a történet a kezébe játszodja! Nem, a beszélő nem gép, mely fúvó s billentyűk hatására szól, hanem szabad akarrattal felruházott okos ember, a ki kifejezéseit a czélhoz, t. i. a hallóra teendő hatáshoz alkalmazza». — — — «(ama követelt elv) annyira nem áll, hogy éppen az ellenkező állítmány az igaz: t. i. az eszmék rendje függ a szókknak bizonyos nyelvben szokott rendétől.» — Egyetértek Brassaival.

Szilágyi: rendes és nyomatos sorozatot különböztet meg. Helyes szabály: de már legelső példája is alapos ok nélkül hátra tolja az állítmányt; «Az igaz isten téged e bűnödért meglátogat». A legnagyobb pathos sem kívánja itt azt, hogy «meglátogat», mint botnál a bunkó, a mondatnak a legvégén legyen. Magyarosan így beszélünk: Az igaz isten meglátogat téged e bűnödért; vagy: . . . e bűnödért meglátogat téged stb. — A nyomatos sorozat tárgyalása mindvégig hibás. (Mindjárt példákban): *A francziák megverték az angolokat.* Sz. szerint a főszó itt a *francziák-on* van (!); a második szó a *megverték* igén (!). *A francziák* a nyomosító erő; a *megverték* a nyomosított = nyomatos szó. «Nyomosítás alá eső szó mindenkor ige» — mondja Szilágyi (66—71). Ez állítások egytől-egyig tévesek. Azt se értem, hogyan kerülhetett ez a mondat a nyomatos sorozatok rovatába? Hisz ennél rendesebb szerkezetű mondatot képzelni sem lehet. — Sz. alapos kifogásokat tesz Fogarasinak több tétele ellen. Ámde vannak az «Eureká»-ban helyes taglalások is; különösen az, a mely az ige nyomosító erejére vonatkozik. Ezt nem kell való figyelmen kívül hagynia.

Az Akadémiától 1846-ban díjazott pályamunkák közé tartozik Fábián Istvánnak «A magyar szókötés szabályai» című műve is. A «fő elv» benne ím ez: A magyar a mondatnak

mindenik részét annak elejére teheti, azt kiemelheti, ha t. i. a nyomaték reá esik.» Ez Mártonra és Verseghyre emlékeztet engem. Példák (az ige tárgya elül): *a lengyeleket megverték az oroszok*; fokozott nyomaték: *a lengyeleket verték meg az oroszok*. E szerint: «a lengyeleket» az 'első mondatban máris nyomatékos fogalom (pedig dehogy az!); és ez a nyomaték csak fokozódnék a második mondatban! (Ez Verseghy szabálya.) — Fábíán is teljesen félreismeri a nyomatosságot; pedig ennek ismerete nélkül a magyar szórend szabályainak sikeres levonása lehetetlen.

Ime: 1846-ban, mégcsak negyven évvel ezelőtt, mennyire tévelyegnek syntaktikusaink a szórend mezején! Mily sűrű köd takarja a tért, csaknem nyomban az «Eureka» után, a mely, — hogy kelletinél többet ne mondjak, — az ige-adta nyomosítás iránt meglehetősen tájékozhatta volna a későbbi nyelvtanírókat. Most, midőn az 1846-ik évnél egy perczre megállapodva, visszatekintünk a magyar szórend irodalmának háromszázéves multjára és munkásaira, csak azt látjuk, hogy e munkások, — az idéztem szellemek, — egy társuk kivételével, hasztalan keresték a kérdés megoldásának a kulcsát, és hogy formaszerinti szabályokra mutogatva, épen azt az irányt jelezték, a mely egész bizonyossággal félrevezeti követőjét.

5. §.

Szórendünk irodalma. (Folyt.)

Így állott szórendünk ügye mintegy negyven évvel ezelőtt. De már ezután csakugyan észrevehető lendületet vőn, és lassan bár, de csak haladt előbbre. Az ez időszakba eső és e részben figyelemre méltó dolgozatokat, minthogy szemünk előtt vannak, jóformán csak érinteni fogom; megpedzve mintegy némely jellemzőbb vonásukat. Csak Brassai Sámuelnek tárgyunkra vonatkozó fejtegetéseit ismertetem bővebben, velős kivonatban.

Gyergyai Ferencz, «A magyar nyelv sajátosságairól» 1856-ban írt munkájának végső fejezetében a szó- és mondatrendet tárgyalja, — mint mondja, «némely főbb pontban, csak azokra terjeszkedve, a melyek ellen vétséget tapasztalt némely írónál.» — A mennyit mintegy huszonegy lapon és egypár szabályban el lehet a szó- és mondatrendről mondani, mind benne van; még-

pedig talpraesetten. — A mondat, Gy. szerint, kétféle: *értelmező és nyomosító*. A 7-ik szabályban a magyar szórendnek azt a sajátosságát magyarázza, mely szerint: «értelmező mondatban az alany közvetlen áll az állítmány mellett stb.... pl. A fiú kifutott az utcára (nem: A fiú az utcára kifutott). A gazda kivitte magával fiát a mezőre (nem pedig: A gazda magával fiát a mezőre kivitte). A legény elment a postára egy levéllel (nem így: A legény a postára egy levéllel elment. Nem helyes tehát «ezeket úgy rendezni, hogy az ige végül álljon». — Számos példában kiigazít egy csomó hibás szerkezetű mondatot.

Fogarasi nagy munkája: *«Hangsúly, vagyis nyomaték a magyar nyelvben»* 1860-ban jelent meg. Két részből áll. Olvasta az Akadémiában 1860. febr. 27-én és 1860. június 4-én (Akadémiai Értesítő I. köt.). A szerző itt a magyar hangsúlynak rendszeres kifejtését tűzte ki feladatául. Ennek kapcsán a szórendet is tárgyalja; részletekbe hatólag fejtegetvén az *«Eureká»*-ban foglalt elveket. A hangnyomaték fáját a fogalmak különböző jelentősége szerint különbözteti és osztályozza. *«Az erős nyomaték: 1. igeható, 2. nemigeható. Az igeható: a) igevonzó, b) igényfekvő»*. Legerősebb nyomaték az igevonzó (*fő v. vezérnyomaték*), mint a mely *«mind a jelentőséget, mind a hangidomot, mind a szórendet tekintve az egész mondaton uralkodik, és egy egyszerű mondatban csak egy lehet»*. Példák: *Isten e világot sémmitől teremtette. — Az isten sémmitől hozta elő a világot.*

«Az igényfekvő magát az állítmányt (prædicatumot) emeli ki, ... a hangidomra ugyan befolyással bír, de a szórendre nem stb.» Példák: *fürödtem tegnap a gőzfürdőben; tegnap a gőzfürdőben megfürödtem* (seregajtó itt a szegény állítmány.); *«tegn. megfürödtem a gőzf. stb.»* — *Nemigeható nyomatékok: a) összeségi (1. mindenséget, 2. sokaságot jelentő); pl. minden erőnket megfeszítettük stb. —; továbbá «az ezekkel hasonértelműek; pl. ázonnal elmondom; mindannyiszor meglátogatálak stb. —; b) mondatfoglaló c) ellentéti, d) megszólító. — Ezekén kívül vannak gyöngébb nyomatékok is. — Az értekezésnek utolsó részében számos példa van prózairóink és költőink műveiből, népdalokból stb.*

Következik most Brassainak nagyszabású műve: *«A ma-*

gyar mondat». (Az Akadémiában előadva: 1860. jún. 4. — 1863. május 1. — 1864. jún. 20. — Akad. Értes. I. III. köt.) — Három értekezés. Szórendtárgyazó részei, dióhéjba szorítva, a következők:

«A mondat harmadrendbeli sajátosságát a szórend hordozza.» — (I. értekezés. A 11. §. címe.) «Most érkezünk már» — mondja Brassai — «ügyünk legszövevényesebb és legkevésebbé is fejtett feladatára, a szórend elméletére. Itt hiszem én, hogy némi világot vetettem a homályban, s ha valahol, itt óhajtok kritikát: szigorút ugyan, de nem lenézőt vagy fitymálót, mely ítéletet hozzon, mielőtt a perlevelekbe benézett volna.» — A kritika itt, magától érthetőleg, elkerülhetetlen. A hangsúly kérdése tárgyalásakor meg fogom bírálni e munkát, egészen úgy, a mint jogosan várja szerzője. Itt csak annyit mondok róla, hogy jeles dolgozat, a mely nem, mint Br. mondja, «némi», hanem erős és messzeterjedő világot vet a kérdésre.

Szórendünk vizsgálásában Br., — szintűgy mint Fogarasi, — a hangsúlyhoz folyamodik. Mondja is ugyane szakaszban: «A magyart (magy. szórendet) illetőleg Fogarasi mondta ki az egyetlen egy okos és alapos szót e tárgyban, s ha az első lépésnél meg nem áll s igen hirtelen «Eureká»-t nem kiált vala, tán nem lett volna szükséges a jelen értekezést írnom.» — Mondja továbbá: «Az én puhatolódásaimnak, melyekre nézve a kiinduló pont jó rendin egy vala a Fogarasiéval, II. értekezésemben fogom eléadni az eredményeit».

«Tizenötödik sajátosságát a mondatnak és következőleg a nyelvnek a hangsúlyban kereshetni.» (I. értekezés, a 24. §. címe). Br. itt a következő tények elismerését kéri; «1. Hogy a hangsúly kétféle, u. m. *szóbeli és mondatbeli*, a mondatbelin nem értve az indulat hangsúlyát, hanem azt, a mely a mondat alkatától függ. 2. Hogy vannak oly nyelvek, melyekben szóbeli rendes . . . hangsúly nincs. (Francia nyelv, szláv család, kivéve a muszkát.) 3. Hogy vannak oly nyelvek, melyekben mondatbeli hangsúly van. (Kétségtelenül a magyar; a többire nem méltóztattak fület mozdtítani a nyelvészek stb.).»

Minthogy a szerző a mondatot sajátyszerű alapra állítja, kivonatom is csak ezen az alapon készülhetett. Tehát: A mondatban nincs dualismus, vagyis: nincs alany, nincs állítmány. (I. értek. 7. §.) — A mondat igéből; s hozzája

tartozó igehatározókból áll. (8. §.) Ezeken mindaz értendő, «a mit az igén kívül magába foglal a mondat, t. i.: a *casusok*, az *elől-* vagy *utóljárós nevek* és az *adverbiumok*. A mondat tehát az igén kívül szélesb és szűkebb értelemben vett igehatározókat foglal magában. (9. §.)

A mondatban, alkatára nézve van: a) *inchoativum*; b) *mondatzöm* (a mondat fő része); c) *egészítmény*. — Az *inchoativum* 1. kezdi a mondatot, 2. *accentusa* nincs. Az *accentus* többféle: *fő* és *másodrendű*, — néha *harmadrendű* is. A *fő accentus* a mondatzömnek első tagján van. A mikor a zömnek emez első tagja közvetlen az ige előtt áll: *jelző* nevet visel és magához vonja a (máskülönben az igén lévő) *fő accentust*. (A *jelző* tehát az a nyomosított fogalom, a melyen, Fogarasi szerint, úgynevezett «igevonzó nyomaték» van). — A hol az így nyomosított fogalom egyszersmind első tagja a mondatnak, ott nincs *inchoativum*; és a mondat csupán zömből áll. — A *inchoativum* tipikus jellemzője az ismeretesség; a zömé az ismeretlenség. — Az *egészítmény* kétféle: *lényeges* vagy *szükséges* (*accentuált*), és *pótló* (*accentuálatlan*). — A *mondatzöm* is kétféle: *jelzős* (jelzőből és igéből álló), és *egészítményes* (igéből és egészítményből szerkesztett). (Akad. Értes. III. köt. III. értekezés. 5. §.)

A különbféle {mozzanatok magyarázása kétszavú mondaton kezdődik (nevező és ige): *A gyermek játszik* — végig menvén ennek öt formáján: 1. *A gyermek játszik*. 2. *A gyermek játszik*. 3. *Játszik a gyermek*. 4. *Játszik a gyermek*. 5. *Játszik a gyermek*. Mindenekelőtt azt kell vizsgálni, hogy a halló előtt melyik eszme az *ismert* (*tudott*), és melyik az *ismeretlen* (*megtudandó*)?

«E két tengelyvég körül fordul a magyar mondat *sphaerája*» — mondja Brassai. Az ismeretlen eszmét *accentuáljuk*; az ismertet *accentuálatlan* hagyjuk. A fogalmak helyes különböztetésének a kulcsát a *feltehető kérdés* adja kezünkbe, úgyhogy: «azt a szót nyomosítjuk, a melyikről fölteszszük, hogy megkérdené a halló vagy olvasó.» Br. ezt hasznos és biztos kezelési fogásnak nevezi. Én is annak tartom; — pl. 1. forma: A *tudott fogalom* a «gyermek.» Kérdés: *a gyermek mit csinál?* Felelet: *a gyermek játszik*. 2. forma: Az *ismert eszme* a «játszik;» tehát: *ki játszik?* *A gyermek játszik*; és így tovább.

Br. az eleinte csak empirice összeállított 5 formát tudományosan rendez el:

Egyszerű mondat.

Ige és (nevező) határozó.

Teljes mondat (— >)

Inchoat. nevező.

1. A gyermek játszik.

Inchoat ige.

4. Játsszik a gyermek.

Mondatzöm (> — v. > >)

Jelző és ige.

2. A gyermek játszik.

A gyermek játszik.

Ige és egészítmény.

5. Játssz. a gyermek.

3. Játssz. a gyermek.

A 2. alatti *játszik* és a 3. alatti *gyermek* végtagján levő fordított jel pusztá «hatósító accentust jelel, a mely amott a jelző, — emitt az ige nyomatékát sehogys gyengíti, és a melyet (Br. szavai szerint) «a szórendet szabályozó tulajdonképpii nyelvtani accentusok közzé nem sorozhatni.» (Ez is mind az 5. §-ban áll.)

Következik: *kérdés és parancsolat; névtámasz (articulus); nevező mint tulajdonítvány; accusativus; végül accusativus és ige.* — Ezt követi; a *nevező és accusativus* együtt, vagyis a *háromszavú mondat* e példával: *A tanító a gyermeket dicséri.* A különböző értelemárnyéklatok nyitját itt is a már említett kules adja meg: «A halló t. i. a) egy eszmét nem tud és kettőt tud; vagy b) kettőt nem tud és egyet tud; vagy c) a három közzül egyiket sem tudja stb. stb.» A szórend és a hangsúly e szerint változik (6—11. §§.).

«Visszapillantás» czímen Br. hét pontba foglalja össze, mint mondja «állítmányait és tagadmányait». Az 1. pont így szól: »A magyar mondatban a szók valódi rend és mondatbeli értéke kipuhatólásának valódi kulesa az accentus.» (12. §. *) — Ezt követi az *írányragos határozó (nak, nek)* szerepköre tárgyalása (különösen: helye, accentuálása és támaszolása). Példa: *A halottnak hármat harangóznak* (13. 14. §§.). —

*) Itt az 50. jegyzetben (274. l.) mondja Br., hogy a magyar mondat fő accentusát Fogarasi meg ő, egymással való közlekedés nélkül, a magyar föld két különböző és egymástól messze eső pontján, mind a ketten úgy szólva egyszerre találták fel.

Ezután: az *ige, három határozóval*. Itt a szerző egybeállítja «az eddigiekben részint már összeszedett, részint alkalomszerűleg elszórt elveket» 19 pontban. Ezek közül különösen kiemelem a 9-et: «A tudandó határozók közül csak egy járulhat az ige eleibe, mint jelző; a többinek mind hátul a helye, szükséges *egészítvény* vagy *egészítvények* képében.» Soha se mondjuk, például: *A tanító a gyermeket dicséri*, hanem mondjuk: *A tanító dicséri a gyermeket*. Az utóbbi szó a szükséges egészítvény. (15. §.) Ezt is igen sikerült észlelésnek tartom. — Következnek erre: *a többi ragos nevek, mint határozók*, és végül: *a tulajdonképp úgynevezett igehatározók*. A) *igekötők*. B) *adverbiumok*. (16–22. §§.)

Ez ime vázlata a terjedelmes munkának. Kimondom itt, — a mit a leggondosabban szerkesztett kivonat sem tüntethet ki kellően, — hogy Br. az accentusnak értelemárnyéklat-jelölő sajátságait és a magyar mondatban különös fontosságú szerepkörét részletekbe hatólag, ritka elmeéllél és alapossággal tárgyalja; messze elhagyva Fogarasit, a hangsúly elméletének első megpendítőjét és taglalóját. A fogalmak különböző jelentősége megállapításának e műben elősorolt módjai célravezetőek; magyarázatuk kézzelfogható; úgyhogy a sok helyt igen bő taglalások közepett és a terjedelmes jegyzetek mellett is könnyen eligazodunk mindazokban a szórendi mozzanatokban, a melyekre kiterjeszkedik ez a dolgozat. — Folytatom a visszapiillantást:

6. §.

Szórendünk irodalma. (Befej.)

Vadnay Lajosnak «A magyaros szórendről» czímen 1867-ben megjelent és a Magyar T. Akadémiától Sámuel-díjjal jutalmazott művecskéje szabatosan fejtegeti a kérdést. Szerinte: «Az igen sarkallik ereje és nyomatéka a mondatnak; azért egyik vagy másik fogalom nyomosítója is mindig az ige.» — A mondat, nagyjában véve (úgy, mint Gyergyainál): *értelmező* és *nyomosító*. A hibás elrakás miatt gyakran alig érthető nem magyaros beszédet V. is leginkább annak tulajdonítja, hogy sokan, nem méltatván kellő figyelmökre a magyar ige uralmát, «azt hiszik, jól sem írának talán, ha nem a mondat végére biggyesztenék mindig az

igét.» — Nagyszámú példái egytől-egyig kifogástalanok. Különös figyelemre méltó eljárása a szerzőnek az, hogy, részben legalább, osztályozza a fogalmakat, és igen jól megkülönbözteti a *határozott* fogalmat a *határozatlan*tól.

Lehr Albertnek Arany «Toldi»-ját magyarázó műve talpraesett jegyzetekkel kíséri nagy költőnk szórendének kiválóbb részleteit. Így a t. k. azt, hogy: az igekötő a tagadó szó után állva is együttmarad az igével az olyan mondatokban, mint: Nem kiment belőle, benn szorult a pára» (V. ének. 166.); — továbbá: a melléknévi jelzőnek a főnévtől való különszakadását: «Tekerő nyilallást érte olyanformát stb.» (VI. 205.); (nyomosított két jelzővel): «Idei búza nincs szép az egész környéken» (nép); — az állítmánynak elülállását, a mikor az is nyomatos: «Lett olyan sötétség, hogy semmi sem látszott» (VI. 230.); — az ige-jelzete nyomatékot ebben: «Sok derék vitézem múlt ki már kezében» (VII. 273.) Itt a «derék» van leginkább kiemelve; különben: «Sok bajnok kiment már életre-halálra» (VII. 11.); — az *is*-es mondatot ebben: «Csak hamar *is* átkelt Toldi a nagy vizen (IX. 396 — «Ez az *is* nem a bizonyozó, mert akkor ez volna a rend: Csakhamar *át is* kelt T. stb.»); — végül: a sajátóságos szórákást ezekben: «A halálos ágyon ki meg ne bocsátna?!» (XI. 417.); Nem megjövendöltem, hogy előbb vagy utóbb...?» (XII. 476.) — A szórend mezején is jeles kalaúz ez a commentáló munka.

Simonyi Zsigmond, — «A magy. kötőszók» című pályamunkájában — Brassai elmélete nyomán taglalja a szórendi kérdéseket. De nagyot módosít ez elméleten azzal, hogy hangsúlyos, még pedig erősen accentuált *inchoativum* ot szerepeltet a mondatban («Az *is* szórendje. Szor. alapfogalmak.» 32. l.) Sim. több fontos jelenséget ismertet művében.

A Nagy-Szótár a «szórend» szót másfél sorban értelmezi, és e szavakat csatolja hozzá: «A magyar szórendet a hangsúly szabályozza.» — A szórendről a «hangnyomaték» cikkében emlékezik meg; Fogarasinak a hangsúlyról szóló nagy értekezése nyomán taglalván e kérdést.

A «Nyelvőr»-ben meglehetősen számmal találni a szórendre vonatkozó kisebb-nagyobb dolgozatokat. Egybe kellene gyűjteni,

hogy az olvasó könnyen hozzáférhessen a számos részletet megvilágító és nem egy hibát kiigazító magyarázatokhoz. A legrégebbiek közül «A magyaros szórendtől való eltérések» című czikk (I. 100), a melynek írója Komáromi Lajos legelsőben is a következő elrakást rója meg: «...megyénként *is* kell elősorolni.» — Az olyan dolgozatok közül, a melyek, hamindjárt valamely részletet tárgyalólag, a magyar szórend fő vonásait ismeretik, időrendet követve, főlemlitem «Szórend» című első cikksorozatomat (I. 166. 206. 254. 303.), mely az *is* kötőszóval együttjártó elrakást tárgyalván, már elve kiemeli a *természet szerint nyomat* fogalmat és mondatot; ennek kapcsán pedig a különböző szórendet. — Arany Jánosnak «A szórend» című rövidke cikke (II. 7—110.) néhány fontos mozzanatot fejteget. *Állító és tagadó* (másképp: *plus* és *minus*) mondatot különböztet. Amazt *positív*, emezt *negatív* jelleműnek mondja; úgyhogy e részben elentétesek az olyan szók, mint: *sokszor* és *ritkán*; *leginkább* és *legkevésbé*; *is* és *sem* stb. — Itt is, úgy mint Vadnaynál, a fogalmak szabatos osztályozásával találkozunk, és olyan schemákkal, a melyek kellően kitüntetik az illető szók különféle sajátságának megfelelő elrakást.

Az *is*-es mondatok szórende később élénk vita tárgyává lett. Részt vettek benne: Simonyi Zsigmond (IX. 289. 337.), Király Pál (IX. 547. 549.); azután én «Szórend» című második cikksorozatommal (XIII. 53. 103. 197. 299. 391.), a melynek I. és II. cikkében mindenekelőtt osztályozom a szókat az elrakásra lényegesen befolyó nyelvtani sajátságuk s a mondatban állásuk (*nyelvtani értékek*) szerint; elősorolom sorakozásuk főbb mozzanatait és a sokféle szerkezetváltozást kitüntető schemákkal ismertetem a magyar szórend alapvonásait. Csak így bocsátkozom «*iterum iterumque*» az *is* szórendi szerepe taglalásába. (E szócskának máris egész kis codexet kitevő irodalma van.) — Irtunk mi egyébiránt más alakok elhelyezkedéséről is; a mit a Nyelvörkelaúz minden kétséget kizárva bizonyíthat.

Hátra van még az újabb időszakban írt nyelvtanok idevágó munkásságának ismertetése, a melylyel be is fejezem a magyar szórend történetének és irodalmának a vázlatát. E nyelvtanok szórendtárgyazó részei nem szütkölködnek sikerült fejtegetésekben; de, mint már említettem, keveset mondanak erről a sok mondanivalót.

kívánó tárgyról. Különös figyelemre méltó a Szvorényi nyelvtana. Már a hatvanas évek elején jelent meg, és mind a szorosán vett grammatika, mind a syntaxis mezején úttörő mű volt; kitűnő munka ma is. Aránylag behatóbban ismerteti a szórendet, és nem egy sikerült fejtegetéssel járul a kérdés megvilágosításához. — Szvorényi a fogalmak különböző nyomatossága alapján két-féle mondatot különböztet: *egyenés* vagy *rendes szerkezetű*, és *fordított* vagy *nyomatos szerkezetű* mondatot (másképp: *egyenés* és *fordított* vagy *nyomatos rend*, vagy *szerkezet*).

Az újabb syntaxisok legtöbbje ezen a nyomon jár. A szórend elnevezésében van ugyan némi eltérés közöttük (pl. *egyenés* helyett: *egyszerű* vagy *természetes* szórend stb.); de ez semmit se változtat a dolognak a lényegén. A kiinduló pont egyébiránt valamennyi nyelvtanban egy és ugyanaz, t. i. a fogalmak kisebb-nagyobb fontossága. — Simonyi Zsigmond, Szinnyi József és Ballagi Mór (az utóbbi németül írt nyelvtanban) nem állítanak föl *egyenés* és *nyomatos rendet*; különös figyelmet fordítanak a hangsúlyra, mint kalauzoló és magyarázó faktorra a szórend kérdéseiben; de még ezek sem mondják az elrakás alapjának vagy egyetlen kulcsának.

Ennek a kapcsában ide iktatom Brassainak a szórendre vonatkozó legújabb nyilatkozatát. A «Budapesti Szemle» 1884. májusi füzetében («Nyelv és irodalom» című czikk. 284. l.) ezt mondja a többi között: «Az első elv az, a melyre réges-régóta sürgetem a figyelmet, tudniillik, hogy a magyarban a szórendnek egyedüli kulcsa a mondat hangnyomatéka. De bizony fölszólalásom és sürgetéseim . . . nem adtak visszhangot.» . . . Mondja ezután panaszosan, hogy «egyetlen egy magyar nyelvtan sem említi a *mondataaccentust*. Lelkők rajta» (Szinnyi Józsefnek említettem nyelvtana, mint a mely 1885-ben jelent meg, «extraictum» van e szerint). — Ezzel befejeztem szórendünk múltjának és irodalmának a vázlatát.

Ha csak egy futó pillantást vetünk is az «Eureka» utáni időszakra (1838-tól a mai napig), meggyőződünk róla, hogy a szórend kérdését szabatosan tárgyaló nagy és kicsiny művek, — a nyelvtanokat is ide értve, — ez időszaknak második felébe esnek. Nagyobb világosságban áll most már a kérdés; és e művek mindegyike, több-kevesebb fénysugarat vet rá. De meggyőződünk

egyszersmind arról is, hogy nincs teljes világosság. Nyelvészetünkben a magyar szórend elméletére nézve, — a mit már a bevezetésben jeleztem, — nincs köz megállapodás. Eltérünk egymástól e részben mindamellet is, hogy egy pontban meglehetősen találkozunk, abban t. i., hogy a mondatban szereplő fogalmak különböző jelentőségének döntő befolyása van a szavak elrakására; és hogy az igétől nyomosított fogalmak nyomatossága minden körülmény között elsőrendű, akár «fő vagy elsőrendű nyomaték» (szórend-adta nyom.) a neve, akár «igevonzó hangnyomaték, hangsúly» vagy «fő accentus.»

Egyek vagyunk abban is, hogy ez a nyomosítás erősen kiválik, kimagaslik a magyar szerkezetnek többi mozzanatai közül, és a saját szerűség bélyegét nyomja rá. De abban térünk el egymástól, hogy az e kiváló nyomosítással mindannyiszor együttjáró erős hangsúlynak az elrakáshoz való viszonyát nem egyképen fogjuk fel. Ezért nincs még tisztába hozva a magyar szórend elmélete. Az elmélet magyarázásának és kifejtésének többféle útja-módja lehet, egyaránt célravezető; de a nyelv geniuszának megfelelő, vagyis helyes elmélete csak egy, lehet. És minthogy épen a hangsúly kérdése okozza a nézetek elágazását, lássuk elsőben is: miben áll ez a kérdés?

II. FEJEZET.

7. §.

A hangsúly nem foly be a szórendre.

Fogarasi szerint (A «hangsúlyról.» II. rész. Akad. Értes. I. köt. 218): mind a három nyomatékozó rendszer, t. i. az észteni, hangidomi és nyelvtani megvan a magyar beszédben. Nekem itt csupán a «nyelvtanival» van dolgom. Brassai nyomosító vagy mondat accentusának nevezi; mert hatása az egész mondatra kiterjed. Ez az accentus a szónak mindig az első tagján van. (Ha egytagú a szó, természetesen, az egész szóra kell esnie.)

A különböző hangsúlyozás legott érthetővé teszi a beszédet még akkor is, a mikor a puszta elrakásból is világosan kitetszik az illető fogalmak fontossága, s ezzel együtt a mondat értelemárnyék-lata. A mikor nem hangosan olvas az ember, még akkor is nemde,

legalább gondolatban, accentuálja a nyomatos fogalmat. A néma is erős-bben nyögi ki ilyenkor az artikulálatlan hangot. Még fontosabb szerep jut az egyazon szerkezetben változó hangnyomatéknak; mert ekkor kizárólag ez tudatja a hallóval a mondat jelentése módosulásait. — A magyarban különösen az teszi fontossá a hangsúlyt, hogy az erős accentussal nagy részt együttjár az a bizonyos meghatározott szórend, a melyben az ige mindannyiszor követi az illető szót vagy több szóból álló kifejezést; hátravetve a netaláni állítmány-egészítőt, hogy kitüntesse különös jelentőségét az ilyen fogalomnak. — Nagy hibát követ el tehát az olyan nyelvtaníró, a ki a hangsúlyt kellő figyelembe nem veszi. Az ilyen grammatikusra jogosan alkalmazhatni L. Noél-nek Brassaitól idézett észrevételét: «Mais il semble aux grammairiens, qu'on lit toujours et qu'on ne parle jamais». (III. köt. 239.)

A hangsúly elmélete, okszerűen alkalmazva, a magyar szórend sok csínja-binja kimutatásának megbecsülhetetlen tényezője. «Okszerűen alkalmazva», vagyis úgy kezelve, hogy az itt kijelölt korlátok között működjék. Mihelyt szórendező hatalommá, panaceaává teszszük, olyasmit bízván reá, a mire nem alkalmas, rossz szolgálatot teszünk neki, és szintúgy a szórendnek is. — A mikor legelőször hallottam valakitől, hogy az előttem még akkor ismeretlen «Eureka» elvei szerint: a «magyar mondat alakulása az illető szónak ilyen vagy amolyan hangoztatásától függ, nagyon meglepett ez a magyarázat; és azt kérdeztem magamban: «Hogy lehet ez? Hát kottából tanuljuk a magyar szórendet?»

Fogarasinak a hangsúlyról írt munkája eloszlatta kétségemet. Igaz, hogy e szavakon kezdődik: «Huszonhét éve, hogy a magyar szórendet a hangsúly alapján világosságra hoznom sikerült, mint azt akkor az Athenæumban közlém is.» De a II. részben a *nemigeható* nyomatékról előadottak, a melyek szerint (a szórendre nézve) csupán az *igevonzó* nyomaték «uralodik a mondaton», sokkal kisebb körbe szorítják a hangsúlynak állítólag szórendező sajátosságát. F. itt tetemesen módosítja az «Eureka»-féle főszabályt; külön rovatba iktatván azt a sok erős hangnyomatékú szót, a melynek nem az ige jelzi nyomatosságát. A szerző ezzel nyilván elismeri az e részben különböző sajátosságú szók osztályozása szükségességét. Fogaratosítja is az osztályozást, hamindjárt hiányosan.

Fogarasi és Brassai elmélete ellen elvi kifogásom van. Ez elmélet, nézetem szerint, még az esetre sem állhatna meg, ha az erős hangnyomatékkal kivétel nélkül, mindannyiszor egy nyomon járna az ige-jelezte nyomosítás, vagyis az ennek megfelelő elrakás. A legkisebb szócska sorakozásának is csak belső oka lehet; olyan t. i., a mely az illető nyelv természetében rejlik. A nyelvtani igazságot tehát ott kell keresnünk, nem pedig az olyan külső tünetben, a milyen a szó hangoztatása. Az elvi kifogáshoz csatlakozik a másik, a melyet tagadhatatlan nyelvtények igazolnak. Az ige ugyanis a hangsúlyos kifejezést az előforduló eseteknek körülbelül csak felerészében követi úgy, hogy ezzel az ilyen kifejezésnek a nyomatosságát tüntesse ki egyszersmind (Váczra *utazott tegnap*. Az adatokat *gyűjti össze*. — Nehezen *fogom fel*. Későn *érsz oda*). — Az erős hangsúlyozás eseteinek másik felerészében nincs meg ez a szórend (Bizonyosan *eljö*; *eljö* bizonyosan. Mindnyájunkat *meglepett*; *meglepte* valamennyit. Ezt *is leirom*; *leirom* ezt is). — Fogarasi, — ebbeli bűvárkodása első időszakában, — leginkább csak az előbbi jelenségre figyelt, és ettől félrevezetve, oda ítélte a hangsúlynak a szórendintéző kiváltságot.

Föltéve, bár meg nem engedve, hogy az említettem előbbi jelenség magában véve is elegendő arra, hogy a szórend kérdése egészének alapjául szolgáljon, még akkor is az illető kifejezésnek a fontossága a döntő szempont; nem pedig a fontosságnak élő szóval való kifejezése, mint amely mindig csak folyománya ennek a fontosságnak, bármily jó szolgálatot teszen is a magyar szórendnek ott, a hol karöltve jár vele, vagyis a nyomosítás eseteinek egyik részében. A szórendnek ez a mozzanata, a mily eredeti és sajátyszerű, oly könnyen érthető is egyúttal. A kiről azt szoktuk mondani, hogy «tud magyarul», az nem beszél így például: «*Nem én oda vittem; ma elutazik* stb.» — De vétám nem egy magyar ember a nyomatoss, következésképp hangsúlyos fogalommal járó elrakásnak másféle eseteiben; különösen ott, a hol az ilyen nyomatosságot nem az ige tünteti ki (még akkor sem, a mikor nyomban követi az ilyen accentuált kifejezést). Aztán: sok mondatban több és többféle nyomatosság található, a melynek többféle hangsúlyozás felel meg. Az élőbeszéd ilyenkor érvényesíti változatos zenéjét, a mely nemcsak kisebb-nagyobb

hangemelésből, hanem másnemű módosulásból is áll. Csakhogy ezt a zenét egyszer-másszor még a szavalláshoz értő ember is elhibázza, és, — a mi sokat nyom a latban, — a hallók nagy része nem fogja fel kellően. És mégis az előbeszédnek e többféle modulációi ismertessék meg velünk első sorban a magyar szórendet és mindennemű titkait?! Avagy e különböző árnyéklatok már nem esnek a szórend kérdése körébe?

Fogarasi elmélete szerint még az «igeható» hangnyomatékok közül is csupán az «igevonzó» igazgatja az elrakást. Már az «igénfekvőnek» nincs befolyása reá. F. tehát a kelletinél sokkal többet mond, midőn azt állítja, hogy «a magyar szórendet» (az egészet) «a hangsúly alapján sikerült világosságra hoznia.» A való az, — és az is finom észlelés eredménye, — hogy F. a magyar igének azt a tulajdonságát hozta világosságra, melynélfogva a határozott módban álló ige a nyelvtani alakok egyik nagy osztálya nyomatosságát azzal tünteti ki, hogy közvetetlen utána helyezkedik az ilyen alaknak; mint bővített állítmány hátravetvén a maga egészítőjét. De a nyelvtani alakok másik nagy osztálya nyomatosságának a kitüntetésétől annyira idegenkedik az ige, hogy a mikor, mint bővített állítmány, az ilyen alaknak utána áll is, maga előtt tartja, mintegy paizsul, az állítmányegészítőt; még látszatát is kerülve annak, mintha maga jelzené az ilyen fogalom jelentőségét.

Az előbbi esetben a hangsúly nagy szolgálatot tesz a magyar szórendnek. Ezt magyarázni sem kell. Az utóbbi esetben, ellenkezőleg, nem ritkán hibás elrakásra ad alkalmat; mert félrevezeti mindazokat, a kik a szórendet fölszínesen vizsgálván, az ilyen erősen accentuált kifejezésnek is ige-jelezte (szórend-adta) nyomatékot juttatnak, például ilyenformán: «*Ez mindent foglal magában*» (e h. *mindent mag. fogl.*). «A miniszter előtt számosan fejezték ki szerencsekívánataikat» (e h. *számosan kifejezték stb.*), «hogy a megye összes tanítói híven felelnek meg köteleességeiknek» (e h. *híven megfelelnek stb.*). «Ez inkább elégíti ki a feleket» (e h. *inkább kielégíti stb.*). «...nemsokára a waggon-gyár is fog felállíttatni» (e h. *a waggon-gyár is fel fog állit.*) — Az ilyen esetekben számosan vétnek a szórend ellen, és ezt kétségen kívül az erős hangsúly okozza. Már ez a tény magában véve is hangosan ellene szól annak az állításnak, hogy a magyar szórendet a hangnyomaték igazgatja.

8. §.

A szók rendét elsőben is nyelvtani értékek határozza meg.

Fogarasi tévedését legjobban bizonyítja a hangsúlyról szóló értekezésében első mutatónyul elsorolt négy példa. Azt állítja F., hogy az illető mondatok értelmét és szerkezetét csak a hangváltozás módosítja (I. rész 82.1.): „Az én pénzemet elvitték (a Péterét meg ott hagyták); 2. A pénzemet elvitték; 3. A pénzemet vitték el. 4. Az én pénzemet vitték el. — Szerintem itt maga a változó szórend mutatja a jelentésváltozást, és ezzel együtt a különböző accentuálást is a szerint, a mint az igekötő együtt marad az igével (elvitték), vagy utáná kerül (vitték el). A míg például, csak ezt olvasom hangosan: az én pénzemet . . ., nem tudhatom, mekkora hangsúlyt adjak az én szónak; és csak az elvitték olvasása után tudhatom meg, hogy az én-nek itt csupán csak másodrendű hangnyomaték jutbat (az én p. elvitték); ebben pedig az én pénzemet vitték el — a hátravetett igekötő tudatja velem, hogy az én-nek elsőrendű (erős) hangnyomaték kell. Miért kerül itt hátra az igekötő, és miért kap az én elsőrangú hangsúlyt? Mert ez a fogalom: az én pénzemet itt a legfontosabb a beszélőre nézve. Ez a fontosság parancsol itt mind a szórendnek, mind a hangsúlynak.

De a fontosság parancsolása is erős korlátok közt mozog. Mihelyt természet szerint nyomatos szót teszek az én helyébe, (a melynek a nyomosítása, vagy nyomatéktalanul hagyása nem tőlem függ), legott megszűnik a fontosság döntő szerepe, más tényezőnek engedvén át a parancs-szót; pl. minden pénzemet elvitték; nem: vitték el; pedig ez: minden pénzemet ép oly fontos és ép oly erősen accentuált fogalom, mint ez: az én pénzemet. Miféle más tényező parancsol tehát ebben a mondatban? A minden nyelvtani sajátága, melynélfogva ez a kifejezés (a hozzá hasonlókkal együtt) nem fogad el ige-jelelte nyomatékokot. Ebben áll grammatikai értéke; első sorban ez parancsol az állitmánynak; és csak ezután jöhet számba az illető fogalomnak a jelentősége. Veszélyes dolog e szerint csupán csak a hangsúlyra ügyelnünk. Az irott szót is figyelembe kell vennünk. A mely nyelvész ezt elmúlasztja, arra Noel tanárnak (Brassai idézte) mondása megfordítva

alkalmazható így: «Némely grammatikusnak úgy tetszik, hogy mindig csak beszélünk, és soha se írunk».

«Nyelvtani érték». Ezt sokféleképen értelmezik. Az én felfogásom szerint annyi mint: az illető kifejezésnek beszédrészbeli minősége, jelentése (állító vagy tagadó és általán véve a *plus* vagy *minus* eszméjének megfelelő), és a mondatban való állása (határozott vagy határozatlan mivolta) nemkülönben: más szókkal viszonylása, akár azon, akár más mondatban). A nyelvtani érték kiterjed a nyelvbeli előadásnak minden mozzanatára. Itt, természetesen, a magyar szórend terén; — hogy úgy mondjam: «piaczán» — megállapodott értékről van a szó. Az itt elősorolt grammatikai sajátságok mindegyike belefér ez általános értelmű műszónak tág keretébe. E nyelvtani sajátságoktól megkülönböztetem az illető fogalomnak a beszélőre vagy íróra nézve egyfelől, és a hallóra vagy olvasóra nézve másfelől (itt mindig föltevés szerint) fontos mivoltát (rövidebben: *beszédbeli vagy előadásbeli fontosságnak* v. *jelentőségnek* nevezhetjük). Érték ez is; de egészen más természetű. Ennek a meghatározása ugyanis mindig az előadó, illetőleg figyelő egyénnek az alanyiságától függ; a grammatikai sajátság ellenben, a melyben a nyelvtani érték nyilvánul, kizárólag az illető nyelv törvényeiben gyökeredzik, és e törvények szerint, egyazon előadásbeli fontosság és hangsúlyozás mellett is különböző szórendet eszközölhet. Csakis e nyelvtani szempontok figyelembe vétele után juthat érvényre az illető fogalomnak említettem fontossága. Nem elég tehát a subjective vett jelentőséggel mindig együttjáró hangsúlynak pusztán mértékére ügyelnünk, hanem eredetét és minőségét is mindannyiszor számba kell vennünk, ha a szavak elrendezésében biztosan akarunk haladni. Hozzájárul ehhez — ott a hol a mondat értelme jelölésének útjában nem áll — a rhetorica, költői próza és kötött forma többféle követelménye. Ezek kielégítésére a magyar szórendben is, mint bármely más nyelvekében, van bizonyos szabad mozgás. Tágabb értelemben véve az illető alaknak ilyen szereplése is a nyelvtani érték körébe vonható; a mennyiben az ékes szófüzés szabályai alá esik. Az elrakásnak még eddig kellő figyelembe nem vett mozzanata ez, a melyet a maga helyén egy-két példával világítok meg.

Élőbeszédben a szórend és a hangsúly, úgy együtt teremnek, mint az ikertestvérek; de az utóbbi mindenesetre az ifjabbik. A szó,

miré kimondom, nemde máris ott áll a maga helyén, úgyhogy, habár egy pillanat művének tetszik is az egész, a hangsúly mégis csak utána teremhetett a szó sorakozásának. A sorbaállítás okának a kutatásában tehát mindenekelőtt oda kell fordulnom, a hol a magyar szórend törvényei nyomán bizton föllelhetem, vagyis: az illető szónak nyelvtani szereplését kell fürkésznem. Példa: *A földbirtok el van veszve; de a készpénz meg van mentve.* Itt a *földbirtok* nem azért áll közvetlenül az állítmány előtt, mert így vagy amúgy hangsúlyozom, hanem azért kell ott állnia, mert először is: már ismert eszme. A föltehető kérdés itt ez: *A földbirtokkal mi történt?* — Továbbá: azért kell ott állnia, mert párvonalba teszem a másik mondatban álló *készpénz*-zel. Mind a két eszmét, mind a két mondatban természetesen követi az állítmány, a mely is, mint eddig még szóban nem forgott, tehát ismeretlen eszme a fontosabbik. Ennélfogva erősebb hangsúlyt is kap, mint az a két névszó, a mely már ismertebb fogalmat jelöl, és csakis a szemben állás miatt nem maradhat egészen nyomosítatlan. Kérdem mármost: Nem az eleve fölített kérdés, kapcsolatban a többé-kevésbé tudottak és megtudandók különböztetésével kalaúzott bennünket legelsőben is az illető alakok nyelvtani szerepe, és ennek nyomán a nekik jutó hely megállapításában? és nem ugyanez a kalaúz vezérelt ezután a rájuk eső különféle hangsúly meghatározásában is? A fürkészés mozzanatainak szabatos egymásutánja csak ez lehet.

9. §.

A szókat meg kell különböztetni és osztályozni a szórendre befolyó nyelvtani értékek szerint.

A fogalmak, beszédbeli jelentőségüknél fogva, nagyjából véve kétfélék: I. eredeti mivoltukban, és így *rendszerint nem-nyomatosak*, de a mondat céljához mértén nyomosíthatók; II. már *természet szerint*, vagyis «*ab ovo*» *nyomatosak*. Hogy mind amazok, ha nyomosítjuk, mind emezek, mint maguktól nyomatosak, accentust kapnak, nem szükség magyaráznom. Ezen: *nyomatos, hangsúlyos* erős nyomatosságot, illetőleg hangsúlyt értek. A beszédbeli fontosság (nyomatosság) a szórendben kitüntetve: *elsőrendű* vagy *fő nyomaték* (mint szereplő társa a Fogarasi-féle

(*ígevonzó*) fő hangnyomatéknak, vagy a Brassai fő accentusának). Szórend-adta, fő nyomatéknak v. *íge-adta, íge-jelezte nyomatéknak* is nevezem.*) Az ige, — mint a 7. §-ban mondtam, — az erős hangsúlyozás eseteinek csak (körülbelül) felerészében jelzi az illető fogalmak beszédbeli fontosságát és különös kiemelését. Szintily gyakran tehát semmi köze az ígének az erős accentushoz. Ez a nyelvtény elkerülhetetlenné teszi az osztályozást.

Az alakok, a szórendre befolyó nyelvtani értékek szerint, két fő- és több alosztályba esnek.

I. fő-osztály. *Rendszerint nem-nyomatos szók.* Jellemző vonásuk az, hogy se erősen (prægnanter) állító, se általában, tagadó fogalmakat nem jelölnek; közbül állván, egyaránt távol a *plus* és a *minus* eszméjétől (A tagadók-on a kérdő, kételkedő, tiltó és tagadó kifejezések értendők). — Ide tartoznak a) a tulajdonnév és minden olyan tárgynév, vagy tárgynévül szereplő szó, akár jelzős, akár jelzőtlen, a mely meghatározottan, vagyis névelővel, tárgymutató, visszatérő névmással, vagy határozott számnévvel áll a mondatban (Megjegyzem, hogy a birtokragos név gyakran mindezek nélkül is meg van határozva); — továbbá: a magánálló határozott számnév, a személyi, birtokragos, tárgymutató és visszatérő névmások. — Ide tartoznak b) a *plus* és a *minus* között mozgó határozók és kötőszók. Ilyenek például: *itt, ott, jobbra, balra* stb.; *ma, most, régebben, jövőre* stb. —; *ekkép, körülbelül, mellékesen* stb. a következőkkel szemben: *sokhelyt, mindenütt, országszerte* stb. —; *hol? sehol, semerre* stb. —; *gyakran, mindennap, azonnal* stb. —; *mikor? ritkán, soha* stb. —; *jól, sokféleképen, szentül, teljesen* stb. —; *mimódon? alig, néhezen, sehogy* stb.

Az e fő-osztályba eső alakok természete világosabban ki fog tetszeni a példákból és a többi (másnemű) alakok osztályozásából; a mi egészen érthetővé teszi majd a különbséget. Mindezek a kifejezések, hol nyomosító szók közbejöttével, hol e nélkül, nyomosíthatók. A rendszerint vagy «*ab ovo*» nem-nyomatos szók elrakására nézve teljes érvényben áll a Fogarasi szabálya; szabatosan

*) Szvorényi is kétféle nyomosítást különböztet: Az egyik «hangsúlyozó», a másik «szórendi kiemelés». (Nyvt. a 385. és 387. §§-hoz való jegyzetek. 325. és 326—327. l.)

szerepel az «igevonzó nyomaték» és a Brassai-féle «főaccentus».

Példák (bővített állitmányyal, hogy legott kitünjék a különböző szórend. Ismétlem, hogy a nyomositást csak a ritkított írás vagy a > jegy tünteti ki).

a)

Nyomosítatlanú 1.

Gábor útnak indul.
 Budapestnek szép jövője van.
 A részvényeket eladta nem rég.
 A kétemeletes rossz karban van.
 Ezzel az ajánlattal ki lehetne elé-
 gíteni.
 Három telket átíratтам már.
 Tervéről lemondott ezennel.
 Belvárosi házadat el kellene adnod.
 Engemet cserben hagy eszerint.
 Az övéjök többet ér.
 Ennek elsőbbséget adok.
 Magamat itthon talál sz ilyen
 kor.

Nyomosítva.

Gábor indul útnak.
 Budapestnek van szép jövője.
 A részvényeket adta el.
 A kétemeletes van rossz kar-
 ban.
 Csak ezzel az ajánlattal lehetne
 kielégíteni.
 Három telket íratтам át.
 Nem szeszélyéről, hanem komoly
 tervéről mondott le.
 Belvárosi házadat kellene
 eladnod.
 Mégis engemet hagyott cserben ;
 nem tégedet.
 Az övéjök ér többet.
 Ennek adok elsőbbséget.
 Nyenkor csak magamat talál sz
 itthon.

b)

Itt, ezen a csúcson megpihent.
 Fölfelé könnyebb volt a járás.
 Most közbe kell lépnem.
 Régebben figyelembe vették.
 Lóháton megteszi az utat.
 Ilyenformán ki lehetne békülni.

Itt, ezen a csúcson pihent
 meg.
 Csakugyan fölfelé volt könnyebb
 a járás.
 Most kell közbelépnem.
 Csak régebben vették figye-
 lembe.
 Lóháton teszi meg az utat.
 Ilyenformán lehetne kibékülni.

A hangsúly itt nagy szolgálatot tesz a szórend vizsgálójának ; mert gyorsítja a sorakozás megismerését a fontos fogalomnak erős hangoztatásával. Itt tehát a szóban forgó elrakásnak legközelebbi oka és közvetetlen eszközlője a kifejezésnek a jelentősége ; de alap-oka és kútfeje itt is abban a nyelvtani sajátosságában keresendő, melynél fogva az a kifejezés a mondat céljához képest

nyomosítható, vagy nyomosítatlan hagyható; továbbá abban az állásban is, melynél fogva nem olyan nyomosító szó kapcsában szerepel, a mely, mint például az is kötőszó, ige-jelezte nyomaté-
kot nem fogad el. Az utóbbi esetben ugyanez a szó, erős accentusa mellett is, egészen más rendet idéz elő. Az itt magyaráztam nyelv-
tani sajátság és a mondatban való állás, rövideden kifejezve annyi mint: *nyelvtani érték*. Ez határoz a szórend terén.

II. fő-osztály. *Természet szerint nyomatos szók* (ide véve az *is*-kapcsolta szókat is).

1. al-osztály. *Állító (positiv) természetűek*. Akármily erősen hangsúlyozva sem fogadnak el elsőrendű nyomatékokat. Ilyenek:

a) A mennyiséget, tért, időt, módot teljes, összes, egyetemes voltában kifejezők (*minden, valamennyi* stb. —; *mindenütt, minden irányban* stb. —; *mindig, örökre, azonnal* stb. —; *mindenkép, teljesen, általában* stb. Példák:

Emitt balfelül szemben állnak velök az I. oszt. szók.

Csak egy pár ember jár ide.

Kettőt adtam el.

Egy-két vidéken terjedt el mindössze is.

Reggel jött vissza.

Ezen a módon próbáltam meg.

Csak részben pusztította el.

Minden ember ide jár.

Mind a kettőt eladtam.

Országszerte elterjedt. Elterjedt ám országszerte.

Azonnan visszagött. Visszagött tüstént.

Mindenféle módon megpróbáltam.

Egészen elpusztította. Tönkrevette teljesen.

A magától nyomatos kifejezésnek ez a faja, mint látjuk, az igének utána is állhat. Ez is megkülönbözteti a rendesen nem nyomatos szótól (mint a mely csak úgy nyomosítható, ha ige előtt áll). A másik figyelemreméltó jelenség az, hogy míg az I. főosztálybelieket követő ige, a mikor nyomosítja, mindig accentuálatlan, — a positiv természetűeket követő (akár egyszerű, akár bővített, akár névi) állítmány, a körülményekhez képest, accentuált is, accentuálatlan is lehet. A mikor mind az állítmány, mind a positiv természetű szó új és ismeretlen, a hangsúly körülbelül egyformán oszlik el köztük; a mikor pedig az állítmány teljesen ismert eszmét jelöl, akkor a positiv-jellemű kifejezésen van a mondat hangsúlya; az állítmánynak ilyenkor csak szóbeli accen-

tus jutván; pl. *Mit tett?* *Äzonnal távozott*; ellenben: *Mikor távozott?* *Äzonnal távozott*. — *Mit tettél a házakkal?* *Mind a kettőt eladtam*; és: *Melyiket adtad el?* *Mind a kettőt eladtam*. Nézd: egészen üres a palaczk!; és: (*Dehogy féltig üres*); egészen üres a palaczk. — A följebb mondottakból önként következik, hogy az efféle mondatot fordított rendben is kétféleképp lehet accentuálni: *Eladom mind a kettőt*; és: (*Ha kifutja, csak az egyiket adom el*); *De ha kell, eladom mind a kettőt*.

b) Erősen igenlő, és a »plus» eszméjét másképp is különösen kitüntető szók; ilyenek: *bizonyosan, kétséggkívül, hihetőleg, inkább, leginkább, többnyire, kiválóan* stb. —; mégis, megint, minél inkább . . . annál inkább, mihelyt, a mint stb. pl.

Emitt szembeállítom velök a (még nem tárgyalt) negatív fogalmakat.

Nehezen látogatta meg.	Minden bizonynyal meglátogatta. Fölkereste bizonyosan.
Hogy' tévesztette volna össze?!	Kétséggkívül összetévesztette.
Nem igen néz rám.	Folytonosan rám néz.
Kevésbé felel meg izlésednek.	Inkább megfelel izlésednek.
Ritkán hibázom el.	Többnyire elhibázom.
Szűken jutott ki neki.	Bőven kijutott neki.
Csak immel-ámmal működik közre.	Kiválóan közreműködik.
Hanyagul jár utána.	Buzgón, lankadatlanul utána jár az ügynek.
Lazán függnék össze.	Szorosan összefüggnék.
Alig érkeztünk meg, (és máris...)	Mihelyt megérkeztünk, (tüstént...)
Mégsem utasította vissza, (Minél jobban ingerled) an-	Mégis visszautasította. (Minél inkább csitítgatjuk),
nál kevésbé csillapodik le.	annál jobban megharagszik.

c) *Is*-kapcsolta fogalmak. Ezek közül a rendszerint nyomatosat nyomosítja is egyúttal ez a kapcsoló (és nyomosító) szó. — Az *is*, a szerint a mint egyes fogalmakat, vagy egész mondatokat kapcsol össze; nagyrészt különböző szórendre ad alkalmat. »Nagyrészt»; mert gyakran így is változtatlan a szerkezet, és csak a hangsúly jelzi a kapcsolásnak különböző módját. —

Az *is*-től kapcsolt fogalom soha se kap elsőrendű (ige-jelezte) nyomatékot. Ilyent csak az a fogalom kaphat, a melyhez az *is* mondatkapcsolás végett csatlakozik, és a mely az illető mondatban amúgy *is* (t. i. *is* nélkül) különösen ki van emelve. Mondatkapcsoló fogantyúnak az *is* általában csupán csak olyan alakot választ, a mely máris többé-kevésbé nyomatos, akár a mondat czéljához mérve nyomosított, akár »ab ovo» nyomatos kifejezés. Ez a kötőszó, a mikor, mondatot kapcsolólag, a bővített állítmány részei közé áll *is*, mindannyiszor a már különben *is* nyomatos részhez járul; az egész mondatra nézve *is* ezen a módon érvényesítve kapcsoló és egyszersmind nyomosító tulajdonságát. Példák:

***Is* nélkül nyomosított szók.**

Ekkor vettem észre.
Ott kell felszólalnod.
A könyveket szeretné leküldeni.

***Is*-sel nyomosított szók.**

Ekkor *is* észrevettem.
Ott *is* föl kell szólalnod.
A könyveket *is* le szeretné küldeni.

***Is*-kapcsolta mondatok.**

(Hirtelen rosszul lett). Haza *is* kísértem azonnal.

(A kávéházba küdtél érette.) Ott *is* voltam; (de nem volt otthon).

(Kikacagtak, fiam.) Furesán *is* adtad elő!

***Is*-kapcsolta fogalmak.**

(A színházba *is*), haza *is* kísértem.

(Azt mondtad: a kávéházban *is* keressem.) Ott *is* voltam; (nemcsak a lakásán).

(Rosszkor *is*), furesán *is* adtad elő.

(Ebben a három mondatban csak a hangsúly mutatja ki a különböző kapcsolást; de a következőkben a szórend *is* kitünteti):

(Beszédének nem volt hatása); Kelletnél később *is* szólt föl.

(A klubban találkoztak); ott *is* tűztek össze legelőször.

(Később ő vette át az ügyet); ő *is* hozta rendbe; nem az elődje.

(A Jancsi eszméjét pártoltad); a szerint *is* készítettem el a tervet.

«(A mely úton jött volt), azon *is* jött vissza». (Arany. «Toldi szerelme» 405. l.)

Később *is* felszólalt ebben az ügyben.

(Azután a körben találkoztak); ott *is* összetűztek.

(No s az öcséd?) Azt hallom: ő *is* rendbe hozta a dolgait.

(Minthogy a másik eszmét *is* javallottad), a szerint *is* elkészítettem a tervet.

(A másik út göröngyös); de azon *is* visszajött egyszer.

Ha most hozzát fordúlok is, késő már (föltételesen megengedő ha — is).

Ha most hozzáis fordúlok, biztosabb a siker (egyszerű ha, a mely nem áll kapcsolatban az is-sel).

Látnivaló, hogy a mikor az is a rendszerint nem-nyomatatos alakot kapcsolja, akkor emezt, bővített állítmányú mondatban nem az ige követi. (A könyveket is le szeretné küldeni. — Ő is rendbe hozta ügyeit.) Mihelyt nem az állítmány-egészítő, hanem az ige követi, már nem kapcsoltszó, hanem mondatkapcsolásra szolgáló kifejezés.

Ha a följebb elsorolt efféle mondatokból kihagyjuk is az is-t, nem változik a szerkezet: (Ő vette át); ő is hozta rendbe; — is nélkül: ő hozta rendbe. — (A klubban.); ott is tűztek össze; is nélkül: ott tűztek össze. — Az egyformán accentuált is-es alakkal együttjáró változatos szórend már magában véve is különös figyelemre méltó részleteket szolgáltat.

2. al-osztály. *Kettős természetű (ingadozó) szók.* Ezek majd elfogadják, majd visszautasítják a fő nyomatékot. Példák:

Fő nyomatékkal.

Bátran lép föl a színpadon.

A melegség itt egyaránt oszlik el mindenfelé (egyenlően).

Ime: ennyire térnek el a hőmérők. (A különbség nem nagy.)

(A hányszor megkísértetted), annyiszor bántad meg, nemde?

Most szépen írtad le a fogalmazványt. Na, szépen írtad le, mondhatom! (gúnyosan).

Az úgy intézi el, (hogy vége szakadjon a pernek).

(A mennyit rendelt az orvos), annyit vettem be.

Panna tudja: mennyi gyűlt össze belőle.

«Honnan az én képzeletem sok hős alakot vázolt le». (Ar. Arist. ford. «A békák». II. 283. l.)

Ezúttal több adatot hagyott ki, (mint a múltkor).

Fő nyomaték nélkül.

Bátran fölléphet akárhol is.

Ez a kikötés egyaránt kiterjed mind a három szerződésre (a szerződések különbsége nélkül).

Mikor ennyire eltérnek a fel fogások, (kár vitatkozni!)

Már annyiszor megbántad, úgy-e, (mégis újra megkísérted!)

Most szépen leírod a fogalmazványt; (azután sétálhatsz két órahosszat).

(No csak bízd rá): az úgy elintézi majd, (hogy megemlegeted!)

Annyit bevettem; (mégse használ!)

«Szent Poseidon, nézd csak mennyire nyhe tollas összegyűlt!» (Ar. Arist. ford. «A madarak». II. 107. l.)

Sok jóra való embert megesalt az már!

Szórakozottságában több fontos adatot kihagyott belőle.

A példákból eléggé kiviláglik többféle oka a különböző elrakásnak. Ilyen a többi közt: egyazon (természet szerint nyomatos) kifejezésnek különböző jelentése, más-más szóhoz, különösen más-más állítványhoz való viszonya, az állítványegészítőnek is változó jelentősége stb.

3. al-osztály. *a) Tagadó (negatív) természetű,* és általánvéve a *minus* eszméjét kifejező szók. — *b) határozatlan fogalmakat* jelölő kifejezések. Ezek határozottan megkívánják az ige-adta különös kiemelést, vagyis a nyomatos rendet; mégpedig az *a)* alattiak szabályszerűen, mint bármely más főnyomatékú szó; *a b)* alattiak ellenben egészen sajátyszerű módon; mert még akkor is jár velök nyomatos rendű állítvány (ezen — magától érthetően — a bővített állítvány értendő), a mikor nem az ige előtt állnak, sőt a mikor nem is rajtok van a hangsúly, illetőleg az erősebb hangsúly. — *Határozatlan fogalom* az olyan névszó, a melyben az I. főosztálybeli meghatározott névszónak a tulajdonságai egytől-egyig hiányzanak; tehát nem tulajdonnév, se névelővel, tárgymutató névmással, vagy határozott számnévvel nem áll a mondatban.

Példák: *a)* alatti (*tagadó természetű*) szókkal.

Emitt szemben állnak velök az állító természetűek.

Kérdő, kételkedő, tagadó tiltó stb. szók.

A melyitek megmoczczan, (az ...)
A hányan itt voltak, (mind...)
Hogy' kipirongatnám, (ha az én fiam volna)!

Alkalmasint elhitetik vele.
Gábor megpróbálja.

Igen kíváncsi, hogy elfogadjad.
Abból bőven kijutott neki.

Sokan átesnek rajta minden baj nélkül.

Melyitek moczczant meg?
Hányan voltak itt?
Hogy' pirongatnád ki itt ennyi nép között?!

Bajosan hitetik el vele.
Gábor nem próbálja meg. Az meg nem kísérti a világért sem!
Úgy illik, hogy ne fogadjad el.
Abból szűken jutott ki neki.

Kevesen esnek át rajta baj nélkül.*)

*) Akad a *minus*-t jelező alakok közt olyan, a mely nem-nyomatosan is használható; és ekkor nem kap fő nyomatékot; pl. (szemben az effélével: kevés búzát szórtál oda nekik) im ez: «S valamit kérünk, tüstént meglesz, ha kevés búzát oda szórunk» (Arany. Arist. ford. «A ma-

b) alatti (határozatlan) fogalmakkal.

Az ellentétet kitüntető
határozottak.

Az ügyvéd kijő, igenis; de...
Ma lemegy az orvos.
Ott lesz az orvos.
Oda küldöm a jegyzőt.
Az iratokat leviszem; (a könyveket nem viszem).
Majd csak kigondoljuk a jobbat.

A váltókat is aláírom egy füst alatt.
A lovaim ki voltak állítva.

Ez a három paripája is ott leszen.

Ezt a sok értéktelen tárgyat megtartod?

Felügyelek a házakra, telkekre.

Összebarátkoztál ám a legnagyobb betyárokkal.

Határozatlanok.

Ügyvéd jő ki, igenis; de...
Ma megy le orvos.
Lesz ott orvos.
Küldök oda jegyzőt.
Iratokat viszek le; (könyvet nem viszek).

«Majd csak gondolunk ki jobb helyet» (Vas Ger. «Parlagi képek». I. 118.)

Váltókat is írok alá, ha kell.
Lovaim voltak kiállítva; (de szarvasmarhám nem volt ott egy sem.)

Három paripája is leszen ott.
Paripája is lesz ott, három.

Efféle értéktelen holmit tartasz meg?

Házakra, telkekre ügyelek föl.

Legnagyobb betyárokkal barátkoztál össze.

[Az e példákban szereplő határozatlan névszók csakugyan kifognak a szabályon. Az igének előtte, vagy utána, hangsúlyozva, vagy hangsúlyozatlanul állva, egyaránt megkívánják az állítmánynak fordított rendet. Irregularis csapat ez; olyan mint a kozák. De nem minden határozatlan fogalom jár ezen az úton. Az olyan tárgynév, a melynek a jelzője határozatlan mennyiséget, nagyságot, tért vagy terjedelmet, súlyt vagy terhet jelöl, kivált a vele együttjáró állítmánynak különböző mivolta szerint, különféle szó-

darak» II. köt. 129. l.) — Akad olyan is, a mely mindig nyomatos ugyan, de valamely szóval összetéve legott változó rendet idéz elő; pl. Délig alig végyi be; és: aligha bevégyi ennyi idő alatt; tagadó formába burkolt állítással pedig): estig aligha be nem fejezi. Az alig tehát mindannyiszor hangsúlyos; mégis különböző szórendet eszközöl. Szintűgy a ne is; pl. (úgy intézd a dolgot vele), hogy ne menjen oda; és: (jól vigyázz rá), ne hogy oda menjen valamikép.

rendet eszközöl. A határozatlan fogalomnak ez a faja a 2. osztálybeli kettős természetűek közé tartozik; például:

Több tételt kihagyott belőle.

Kelletnél több tételt hagyott ki belőle.

Oly nagyot levágott a kolbászból (Arany. «A szórend»: Nyelvőr. II. 7., 8.)

Nagyot vágott le; (de kicsit adott nekem belőle).

«hogya kifáradás nélkül nagy utat elbirsz» (Ar. Arist. ford. «A békák» II. 240.)

Nagy utat jelöltek ki számomra. Nagy feladatot tűztem ki magamnak.

«Messze utat is megtennék» (Ar. Arist. ford. «A lovagok». I. 45.)

Messze utat jelölsz ki a fiú számára.

Még több részlete is van ennek a kényes kérdésnek; de már ezekbe nem bocsátkozom ezúttal.

Az osztályozásnak a vázlata ím ez: I. Rendszerint nem nyomatosak. II. Természet szerint nyomatosak. Az utóbbiak: 1. állító (*positív*) természetűek, ige-jelezte nyomaték nélkül; 2. állító természetűek, holige-adta nyomatékkal, hol a nélkül; 3. a) tagadó (*negatív*) természetűek (*kérdő, kétkedő, tagadó, tiltó*, és a *minus*-t más-különben is jelező szók; b) határozatlan kifejezések.

Párvonalba téve így csoportosúlnak:

Rendszerint nem-nyomatos — természeténél fogva nyomatos. Állító — tagadó. Határozott — határozatlan. (L. Nyelvőr: XIII. köt. «Szórend» cz. czikk-sorozatomban: I. II. — az *is*-re nézve: III. IV. V. cz.)

10. §.

A szórend és a hangsúly egymással coordinált, és egymást kiegészítő tényezők a mondat értelemárnyéklata jelölésében.

A szók különböztetése és osztályozása szemmel láthatóvá tette nyelvtani értékek szórendintéző szerepét. Ezt minden egyes példa igazolta. Az illető alak, egyforma hangsúlyozás mellett is különbözően helyezkedik el, és sokszor más alakot is különféle sorakozásra készítet. Ime: reggel utazott el; és: tüstént elutazott. A hangsúly igazít-e itt útba bennünket? korántsem, hanem az a magyar nyelvtény, mely szerint reggel a beszéd céljához képest ige segít-

ségével nyomosítható alak; tüstént ellenben, mint magától nyomatos és egyúttal pozitív jellemű, nem fogad el ige-jelezte nyomaté-
kot. — Részben pusztította el; és: egészen elpusztította. A részben
szó szintűgy rendszerint nem-nyomatos; egészen pedig természet
szerint nyomatos és egyszersmind pozitív (a módot teljes mivoltá-
ban jelelő). — Kevésbé felel meg; és: inkább megfelel. Amaz
negatív (a minus-t kifejező); emez pozitív (erőssen állító). — Éppen
ennyire térnek el (a hőmérők); és: Mikor ennyire eltérnek (a
nézetek, — — !). Ennyire kettős természetű. Amott határozottabb
jelentésű; emitt az indulatszó természete rejlik benne. — Úgy
intézi el, (nem másképp); és: úgy elintézi majd, (hogy megkeserülöd).
Az úgy is kettős természetű. — (Beszéde nem hatott); később is
szólalt föl, (mint kellett volna); és: később is felszólalt benne. —
Később amott az is-nek mondatkapcsoló segédje; emitt is-kap-
csolta fogalom. — (Kinevették); furcsán is adta elő. (Rosszkor is),
furcsán is adta elő. Itt a különböző kapcsolás mellett is egyforma
a szórend. Miért? mert furcsán, mint minus- fogalom, minden
körülmeny között, és így az is-től kapcsolva is ige-adta nyomaté-
kot kíván: furcsán adta elő. De már a következőben más-más a
szerkezet: (A klubban találkoztak); ott is tüztek össze, (nem An-
dornál); és: (Később a klubban . .); ott is összetűztek. Az ott szó
ugyanis, mint nem «ab ovo» nyomatos, csak különös kiemelés
esetében kíván ige-adta nyomatéket, a melyen a mondat-kapcsoló-
lag hozzájáruló is sem változtat (ott (is) tüztek össze); de ha mint
fogalmat kapcsolja az is más fogalomhoz, az e kapcsolással együtt-
járó nyomosítás az effajta szóra nézve okvetetlen kizárja az ige-adta
nyomatéket: (itt is), ott is összetűztek. — Ma lemegy az orvos; és:
ma megy le orvos; — A kevésbé fontos iratokat is leviszem; és;
kevésbé fontos iratokat is viszek le. Itt a fogalmak határozott, ille-
tőleg határozatlan mivolta dönt. — Mindjárt visszajött; és: nem
mindjárt jött vissza. Itt a tagadó szócska természet-szerinti nyoma-
tossága határoz. (A nem magához kapja a mindjárt hangsúlyát,
mintha a két szó egyet tenne csupán: nemmindjárt.) Ebben:
Nem mindjárt ment el, (mint te állítod), hanem jó félóra múlva —
megmarad az erős hangsúly a mindjárt szón; de az ige mégis

hátralöki kötőjét; mert itt is a tagadó *nem* nyomatosságát kell kitüntetnie, mintha ott sem állana előtte a *mindjárt*. — *Határozottan kimondta*; és: *kevésbé határozottan mondta ki*. Ezt a szerkezet-változást is a *minus*-jelelő kifejezés okozza.

Különböző fokú nyomatékok találkozása esetében a fő nyomaték jut érvényre. Láttuk nemde, hogy a pozitív természetű *mindjárt*, hangsúlyozva sem gátolhatja az őt nyomban követő igét a (tőle távolabb álló tagadó jelentésű) *nem* szóval természet szerint együttjáró főnyomaték jelzésében. — Az ilyen szókhöz csatlakozó *is* kötőszó sem állhatja útját a fő nyomatéknak, akár fogalmakat kapcsol, pl. *Roszkor is, furcsán is adta elő*, — akár egész mondatokat: *Jól kinevették; furcsán is adta elő!* —; mert *rosszkor* és *furcsán* a *minus* eszméjét jelelő szók. — Nem gátolhatja továbbá mondatkapcsolásnál a rendszert nem-nyomatós szó főnyomatékát ott, a hol az a szó már is nélkül is, t. i. a mondatkapcsolást megelőző stadiumban különösen ki van emelve; pl. *A kávéházban találkoztak; ott is tűztek össze* (is nélkül: *ott tűztek össze*). Végül: nem akadályozhatja a meghatározatlanul (névelő stb. nélkül) álló névszó fő nyomatékát, ha mint fogalmat kapcsolja is össze más fogalommal; pl. *(Nem csak rokonok); idegenek is jönnek ki ma. Kevésbé fontos iratokat is viszek le ezúttal*.

Azt mondtam a 8. §-ban, hogy valamely szónak más szóhoz (akár azon mondatban, akár másban) való viszonya mint a nyelvtani érték szereplésének egyik mozzanata, szintűgy befoly a szórendre. Ez annyira áll, hogy még a mondat céljához mérten nyomosítható fogalomnak különös kiemeléssel jelzett fontossága is csak részben intézi az elrakást; annyiban t. i., hogy az ilyen fogalom közvetlenül megelőzi az igét (névi állitmánykép, magától érthetőleg, a lappangó (*van, vannak*) ige harmadik személyét). De már azt, hogy hova álljon igéstül: előre-e, középre-e, vagy hátra? azt más fogalomra vonatkozása határozza meg. Példa: *A fiú beteg*; és: *Beteg a fiú*. A mondatban lappangó *van* igétől nyomosított és így accentuált *beteg* miért követi a *fiú* szót az első szerkezetben, miért előzi meg a másodikban? Hadd feleljen rá a következő mondat-csoportosítás: *Ma csak a leányka megy iskolába; a fiú beteg*; — és: *Nem rossz kedvű, mint te állítod, — beteg*.

a *fiú*; — vagy: Nem rosszkedvű, hanem *beteg a fiú*; vagy: *Azt mondod: csak rosszkedvű; pedig beteg a fiú.* — A változó elrakás titka itt nem más, mint a fogalmak szembenállása, és ezzel együtt a mondatok kapcsolata. Az utóbbi két mondatban már a *hanem* és *pedig* közbejötté is elkerülhetetlenné teszi az illető szórendet. — Másféle mondatsorozás: Palinak *olyan* gazdatiszt kell, *a ki* stb.); és (az előző beszéd folytatásával): Tehát olyan tiszt kell *Palinak*, *(e rendszerető gazdának).*

Főlemlítettem a 8. §-ban azt is, hogy ott, a hol az értelemjelölés céljába nem ütközik, az ékesszólás, költői próza és kötött forma követelményei szintű befolyhatnak az elrakásra. Példák:

Inversio: «*Ezer áldása szálljon rád az égnek!*» e helyett: *Az égnek ezer áldása* stb. (L. Szvor. Nyvt. 328. l.). — «*Kebled minél telvebb fényes reményekkel, meghiusultokban annál több a keserv;*» e h.: *Minél telvebb kebled* stb. (L. Szvor. . . .)

Cadentia. «*S árja közben a szilaj zenének* Riadozzon diadalmi ének.» (Vörösm. «Liszt Ferenczhez»). — A rímre nem ügyelve, így is kezdhette volna: «*S a szilaj zenének árja* közben stb.», a nélkül, hogy így számbavehetően módosúlna az értelem-árnyéklát.

Rythmus. «*(Lovagokat): Méltó Hellashoz ez!*» e. h.: *Ez méltó Hellashoz, v. Méltó ez Hellashoz* stb. (Ar. Arist. ford. «Az acharnabeliek». 5. l.)

Az emphasis a közbeszéd szórendét is intézi némelykor olyan alakok segítségével, a melyek szabadabban szoktak mozogni; pl. *Az igazat mindenkor be kell vallani*; v. *Az igazat be kell ám mindenkor vallani.* *Azt vidd ki elébb*; v. *Azt vidd elébb ki.* *Csak délután* ment ki hozzá; v. *Délután* ment ki csak. *Pedig* nagyon szereti; v. *Nagyon szereti pedig.*

Nem ritkán csupán a körülmény változtat a szórenden, hogy az illető szót nyomosítva előre találtuk bocsátani; pl. *Azon a napon szegény Andorunkat temettük el*; — a névszó előre-bocsátása nélkül pedig: *Azon a napon ctemettük szegény Andorunkat.* (*Mit jelent az a népcsődület?*) *Egy zsebmetszőt fogtak el*; v. *Elfogtak egy zsebmetszőt.* Nem hangzanék magyarosan: Egy zsebmetszőt elfogtak.

Az e §-ban felhordott példák is egytől-egyig azt bizonyítják,

hogy nincs az a szó, a melynek a szórendi szerepe a nyelvtani érték-vonta korlátok között ne mozogna. A ki e korlátokat figyelembe nem véve, csak a hangoztatásra ügyel, az a következő dilemmába kerül: vagy hibásan rendezi a szokat, vagy, — ha jól rakja el, — hibásan határozza meg az illető szó accentuálását, és így a valóditól eltérő értelmet tulajdonít a mondatnak.*

*) A Nyelvőr I. kötetében («A magyaros szórendtől való eltérések» 101. l.) Komáromi Lajos a következő (hibás szerkezetű) mondatot idézi: «... lakosságunk minden faja-e az, mely az ... ország felvirágzására kiválóan működik közre?» — Ki is igazítja: «kiválóan közreműködik»; de a hibás elrakásnak az okát abban keresi, hogy a *kiválóan* szó van nyomatékosra; holott, nézete szerint, «a *közreműködik* szón van a hangsúly». Ebből aztán levonja a következményt. — Márpedig csakugyan *kiválóan* itt a hangsúlyozottabb szó. Kézzelfogható bizonyítéka ennek az, hogy, a mit Kom. helyes logikával, egyenesen tagad (t. i. «hogy minden faj egymás mellett kiváló lehessen ugyanazon egy dologban»), azt a megrótt mondat írója sem állítja, hanem csak kérdezi; mint gyanítom, kétkezdőleg kérdezi. Épen ezért hangsúlyozza erősen a *kiválóan* kiemelő módhatározót, és az accentuálás hatása alatt ugyanez okból löki hátra a *közre* szót. Háromféle kérdést alkothatni ebből a mondatból: 1. ... *mit tesz kiválóan?* Felelet: *kiválóan közreműködik*. Itt a *közreműködik* (összetett) szón van majdnem az egész accentus; — 2. ... *mit tesz (általában az orsz. felvir.)?* Felelet: *kiválóan közreműködik*. Már itt körülbelül egyformán oszlik el a hangsúly; 3. *miképen működik közre?* Felelet: *kiválóan közreműködik*. Itt már csupán a *kiválóan* szón van a hangsúly; a mondat hangsúlya (a *közre* szónak jutó szó-accentusa, tudvalevőleg, nem számít). És íme az állítmány-egészítő *közre* még itt sem sorakozik a határozott módú ige után. Oka egyszerű: *kiválóan* a II. fő-osztály 1. al-osztály b) alá eső alak; és mint ilyen, rendszerint nem kap (ige-jelezte) fő nyomatékot. Ha tisztelt nyelvészársam nem a czikke végén, hanem mindjárt így teszi föl a kérdést: «*miképen működik közre?*» legott világossá lesz előtte, hogy a felelet szórende is csak ez lehet: *kiválóan közreműködik* (nem: *működik közre*). — *Kiválóan* épen úgy kifog a hangsúly elméletére alapított szórendi szabályokon, mint a hogy kifog rajtok a Komáromi-féle példában a *mindig* az esetre, ha rajta van az erős accentus az így föltett kérdésre: ... *mikor működik közre?* (A jó polgár) *mindig közreműködik* stb., vagy akár kettéoszló accentussal is (e kérdésre: ... *mit tesz?*) ... *mindig közreműködik* stb. (*mindig* a II. fő-osztály 1. al-oszt. a) alá tartozik.) — *Kiválóan, kitünően, határozottan, őszintén* stb. többnyire (ige-jelezte) főnyomaték nélkül szerepelnek: *Kitünően el vannak osztva a szerepek. Határozottan kijelentette. Őszintén bevallom.* Fő nyomatékot az ilyen kifejezések csak

Nem hinné az ember, mily mesés szerepet tulajdonítanak néme-
lyek a hangsúllynak, és mily tehetetlennek tartják a szórendet. Így
a többi közt arra a kijelentesre is bukkantam, hogy «a magyar
szórend nagyon alá van vetve a hangsúllynak.» Ilyes szórend
a világnak egy nyelvében sincs. Van igen is több olyan nyelv, a
mely úton-útfélen rászorult az accentusra, mint a szükségben se-
gítő eszközre. De bármily gyéren eszközöljön is értelemváltozást
valamely nyelvnek a változó szórende, az ilyen terméketlen szer-
kezet-változás is mindenekelőtt a szók grammatikai sajátságától
függ; ennek van alávetve. A magyar mondat szerkezete az igen
rugalmasak közé számítható. Kiténik ez, — hogy csak egygyel, a
német mondatával hasonlítsam össze, — bármely egyszerű pél-
dából is.

Paul ist gestern abgereist.

Paul ist gestern abgereist.

Paul ist gestern abgereist.

Pál elutazott tegnap.

Pál utazott el tegnap.

Pál tegnap utazott el.

Ime: egy és azon német szerkezetnek a magyarban háromféle
elrakás felel meg. Amott csak a hangoztatás, — emitt már a vál-
tozó elrakás is jeleli a mondat alapeszméjének különböző voná-
sait. — Az állítmányegészítő a német mondatban is sokszor utána
kerül az igének; a nélkül azonban, hogy ezzel módosítaná az
értelmet. *Er kommt zurück*; és: *Er wird zurückkommen*. *Er muss*
zurückkommen. Itt *wird* és *muss* változtatják a jelentést.

Jetzt kommt der Schnellzug herein.

Jetzt kommt d. Schn. herein.

Jetzt k. der Schnellz. herein.

Most bejön a gyorsvonat.

Most jön be a gyorsv.

Most a gyorsv. jön be.

rendkívüli esetekben kaphatnak; különösen arravaló nyomosító, vagy olyan
«ab ovo» nyomatos szók közbejöttével, a melyek okvetetlen megkívánják a
különös kiemelésre mutató rendet. Az e §. elején felhozott szabály szerint
ugyanis: Különböző fokú nyomatékok találkozása eseté-
ben mindannyiszor a fő nyomaték jut érvényre; pl. *Az*
ilyen kiváló férfi csak kiválóan működhetik közre. *Bárminő viszonyok közt is*
csak őszintén mondom ki a szót. *Kevésbé határozottan mondta ki ezúttal*.
Aligha határozottan feleltél meg a kérdésre. *Most nem épen kiténően oldotta*
meg a feladatát. (A hangsúly eloszlik ilyenkor az így találkozó nyomatos
fogalmak közt.)

Látnivaló, hogy ebben: *Er kommt zurück*; *er muss zurückkommen* a közbejött határozott módú ige változtat mind a jelen-tésen, mind a bővített állitmány rendén; az utóbbi mondatban pedig: (*Jetzt kommt der Schn. herein*) a hangsúly bármelyik szóra essék is, semmit se változtat a szerkezeten. A magyarban (t. i. ebben a mondatban) együtt jár a különböző hangsúly a különbö-ző elrakással. Oka egyszerű: *most* és *gyorsvonal* ige által nyomó-sítható szók.

A német szórend tehát nem oly termékeny, nem oly hatásos, mint a magyar. De az a korlátoltabb hatásköre is egyedül és kizá-rólag valamely szónak a német nyelv természetéből kifolyó nyelv-tani értékétől függ. Lássunk egypár példát az *auch* szóval: *Du hast es auch gemacht, wie die Räuber*. Itt az *auch* accentuálva van; a *du* szót nem előzi meg és nem a. m. *etiam, et*, hanem a. m. *item = gleichfalls, auf gleiche Weise* (*Fecisti item, ut praedones solent. Epen úgy tettél, mint a rablók.*) — *Auch du, mein Sohn Brutus?! (Et tu, mi fili Brute?!)* Már itt = *etiam, et*; megelőzi a *du* szót, mégpedig közvetlen és accentuálatlanul; szintúgy ebben is: *Er war auch Dichter* (*zugleich, zugleich auch. Költő is volt.*) — Tehát változó sorakozás, változó hangsúly; és mind a kettőnek az oka és kútfeje: az *auch* többféle értelme és vonatko-zása. Nem nyelvtani érték ez?! — Kétségtelen dolog e szerint, hogy se a magyar, se a német, se — úgy hiszem legalább — más-fele szórend sincs a hangsúlynak alája rendelve.

A szórend és a hangsúly egyazon czélnek szolgáló tényezők. Feladatuk az, hogy megértessék az olvasóval, illetőleg hallóval a mondat jelentését. Az élőbeszéd, minden mondatra kiterjedvén, ott is accentuál, a hol már az írott szerkezet is kitünteti az értelem-árnyéklatot; ott pedig, a hol ez az írott szerkezettől ki nem telik, az accentus egymaga végzi a munkát. Szerepköre sokkal tágabb a szórendénél, és kivált a finomabb árnyéklatok jelölésében nagy szolgálatot tesz a nyelvnek. Végül — és ez, mint tudjuk, a magyar szórakásnak kiváló sajátossága, — az ige-jelezte nyomatossággal mindig együttjáró accentus a nyomatosságnak ilyen eseteiben megkönnyíti a mondat jelentése megértését és szerkezete fölisme-

rését; sőt gyakran, a mikor az ige állitmány-egészítő nélkül áll, a fő nyomatékot is csak a hangsúly mutatja ki.

A szórend mérséklő hatással van a hangsúlyra, a mennyiben az illető szók nyelvtani sajátságaira támaszkodva, mindig résen áll, nehogy a mondatban ide s tova szállingózó accentus olyan kifejezésen állapodjék meg, a mely nem neki van szánva; vagy nehogy olyan helyen szálljon rá, a melyen nem-magyarossá tenné a mondatot. Az ilyen szerkezettel éppen úgy jár a halló, mint jár az olyan órával, a mely egészen mást üt, mint a mit mutat.

A most következő példák ki fogják tüntetni a szóban forgó két tényező működésének külön-külön érvényesülő fő mozzanatait. A mondat accentusával együttjáró sokféle hangzást, a mely a finomabb árnyékatokat jelöli, jegyekkel egész hiven és szabatosan kitüntetni lehetetlen. E ki nem kerülhető hiánynak a kipótlását tehát dolgozatom tisztelt olvasóira kell bíznom. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a csekélyebb nyomatosságot jelző másodrendű hangsúly (a melynek a kisebb > felel meg) a megemelt hangot az illető kifejezésen végig nyújtja; leginkább is ebben tér el az elsőrendű hangnyomatéktól, a mely az emelt hangot hirtelen lebecsátja.

Magából a szórendből kitesztő jelentésárnyékatok.

A házát adja el. Későbbben részt vett benne. Csak azután csatlakozott hozzánk. Mindig elhibázom a dolgot. Talál ritkán látogattál meg. Te pártütő vagy e szerint. «(Nem úgy, király), a pártütő te vagy!» A hügom is bele nyugszik. Ők is a fiút kényeztetik. Kovács aligha felfogta a kérdést; aligha félre nem értette. Tegnap a Dunában fürödtünk. Ezt a bátyjával közölte. «Ő parancsolni tud; s a magyar ember szívesen engedelmeskedik, ha parancsolnak neki.» (nem így: ha

Egy és azon szerkezetben kizárólag a hangsúly nyomán fölismerhető jelentésárnyékatok.

Palit bünteti. Palit bünteti. Pa-lit bünteti; (Jenőt kíméli) — Tegnap láttam Andort. Tegnap láttam Andort. Tegnap láttam Andort. Tegnap láttam Andort; (ma semmi nyoma.) Tegnap láttam Andort. (Minek bémuljam ma az öccsét is?). — Pista nem fogadta el a pénzt. Pista nem f. el a pénzt. Pista nem f. el a pénzt; Pista nem f. el a p. (de a néje elvette legott.) Pista nem fogadta el a pénzt: (de az értékes gyűrűt rá húzta az újjár.) Pista nem fogadta

neki parancsolnak — ; az illető képviselő pedig így mondta.)

el a penzt; (az öcsöje pedig visszatartja az értékpapirokat.) — Gábor üldöz engem. Gábor üldöz engem. Gábor üldöz engemet; (nemhogy én üldözniém őt.) — A jó embert tiszteled benne? A jó embert tiszteled benne, (vagy a jó hazafit)? A jó embert tiszteled benne, nemde?

A baloldali mondatokban nincs kitéve a hangsúly jegye. Már a puszta szórend is kétségtelenné teszi az illető fogalmak nyomatosságát. Ebben például: a pártütő te vagy — a hangsúly nem szállhat le más, mint a te szóra (a pártütő te vagy, vagy a párt. te vagy: Ilyetén nyomosítás teljes lehetetlen). Ebben is: Tegnap a Dunában fürödtem — csak Dunában lehet a nyomosított szó; fürödtem nem lehet az. — « . . szívesen engedelmeskedik, ha parancsolnak neki. » Ez a szerkezet mást jelent, mint a következő: (Hát én tartozok engedelmeskedni), hogyha őneki parancsolnak valamit? — Van tehát számos olyan szerkezet, a mely az egyik vagy a másik szóhoz köti a hangnyomatékokat; mérsékelvén e szerint a mozgékonyosságát, nehogy oda tévedjen, a hol nem-magyaros beszédet támasztana.

Térjünk most a jobboldali mondatokra át. Tizenkilencz mondattal találkozunk itt; pedig a különböző szerkezet mindössze is csak öt. A hangsúly csakúgy sűrög-forog egy és azon mozdulatlan szerkezet körében. Kóválygásai megszűntével egyet fordul a szerkezet; és ekkor megújul az accentusnak ide s tova ugrálása; pl. e helyett: Tegnap láttam Andort, így: Andort láttam tegnap. Andort láttam tegnap stb. — A hangsúly működő köre sokkal tágabb a szórendénél. Sokszor, mint már említettem, még az ige-adta nyomatékokat is csak az accentus tünteti föl: Tegnap énekelt (tegnap énekelt). Mellőzhetetlen tényezője tehát a nyelvbeli közlekedésnek. Fő érdeme abban áll, hogy egyazon szerkezetben különböző vonásait jelöli a mondat alapeszméjének, mint ki-segítője a szórendnek (de nem mint szabályozója).

Az e II. fejezetben felhozottak alapján a következő tételeket iktatom ide:

A magyar mondatban a szók rendét mindenekelőtt nyelvtani értékek határozza meg.

A nyelvtaniérték-vonta határok között azonban az illető fogalmak jelentősége, vagyis beszédbeli fontossága foly be a szó elrakására. — Az ilyen esetekben a hangsúly (a mondat accentusa), mint a fogalom beszédbeli fontosságának élő beszédben való kifejezője, nagy mértékben elősegíti a szabályos elrakást, és a mondat szerkezetének a fölismerését.

Igen gyakran csakis a különböző helyen és módon végbemenő hangsúlyozás tudatja a hallóval egy és azon szerkezetű mondat jelentésének különböző árnyéklatait.

A szóban levő két tényező szerepkörének ilyenforma körvonalozása megadja mindegyiknek a magáét; a szórendet pedig valódi alapjára állítja, s valódi kulcsát adja kezünkbe.
